

Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ
ΕΠΤΑ
ΗΜΕΡΕΣ

ΚΥΡΙΑΚΗ 9 ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 2003

ΝΕΟΣ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ
ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

18ος - 19ος αιώνας

ΝΕΟΣ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ 18ος - 19ος ΑΙΩΝΑΣ

Αρχαίοι και Νέοι Έλληνες

Της **Ελλης Σκοπετέα**

Η Αρχαιότητα στην κοινωνία του Γένους

Του **Μίλτου Πεχλιβάνου**

Ευρωπαϊκές αναζητήσεις της νεοελληνικής παιδείας

Της **Νάσιας Γιακωβάκη**

Αρχαιογνωσία και νεωτερικότητα

Του **Γιώργου Τόλια**

Μια γνήσια ελληνική τραγωδία

Του **Michael Herzfeld**

Αρχαία ελληνική ιστορία και νεοελληνική συνείδηση

Του **Δημήτρη Κυρτάτα**

Αρχαιολατρία και δυτικά πρότυπα

Του **Θύμιου Νικολαΐδη**

Αρχαιότερα μυθιστορήματα στο ελληνικό κράτος

Του **Αλέξη Πολίτη**

Νεοκλασικισμός και ελληνική αρχιτεκτονική

Του **Δημήτρη Φιλιππίδη**

Εξώφυλλο

Η Ακαδημία Αθηνών (1859), μέρος της περίφημης «τριλογίας του Χάνσεν». Ακολουθεί πιστά τα πρότυπα του Ερεχθείου και συγγενεύει με το κτίριο του αυστριακού Κοινοβουλίου στη Βιέννη, έργο του ίδιου αρχιτέκτονα (φωτ.: Γ. Μπαρδόπουλος).

Υπειθνή «Επτά Ημερών»

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΡΑΪΟΥ

ΤΟ ΠΑΡΟΝ αφιέρωμα των «Επτά Ημερών» αποτελεί συνέχεια αυτού της 12/1/2003 («Βυζαντινοί και Αρχαιότητα») με γενικό θέμα την αρχαιότητα και πώς αυτή αντιμετωπίστηκε στους επόμενους από αυτήν χρόνους (η λεγόμενη στην επιστημονική ορολογία «πρόσληψη της αρχαιότητας» ή Antikenrezeption, όπως έχει καθιερωθεί ο γερμανικός όρος). Το αφιέρωμα εστιάζει στη σχέση του προεπαναστατικού Ελληνισμού και του νεοϊδρυθέντος ελληνικού κράτους με τους αρχαίους, καλύπτει δηλαδή τον 18ο και τον 19ο αιώνα. Η δυναμική ανανέωση της σχέσης αυτής συνέβαλε αποφασιστικά στη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας ενός λαού, ο οποίος πολεμούσε για την ανεξαρτησία του κι αργότερα προσπαθούσε να σταθεί πολιτικά αυτοδύναμος με περιορισμένα εδάφη στην κατοχή του και πενιχρούς πόρους. Για το νέο κράτος που περιβαλλόταν από μια κραταιή και εχθρική προς αυτό αυτοκρατορία, η σύνδεσή του με το απώτατο λαμπρό παρελθόν φαινόταν επιβεβλημένη, προκειμένου να προταθεί η συνέχεια του ελληνισμού και να δικαιολογηθεί η ύπαρξη του νεοσύστατου κράτους στην ευρωπαϊκή πολιτική σκηνή.

Η σχέση της αρχαιότητας με τον ελληνισμό των χρόνων αυτών εξελίχθηκε σε ένα στιβαρό ιδεολόγημα, το οποίο κυριάρχησε έκτοτε στον ελληνικό πολιτικό και πνευματικό βίο, δημιουργώντας μια ολόκληρη σειρά επιστημών, πολιτικών και

Επιμέλεια αφιερώματος:

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΑΜΑΣΚΟΣ

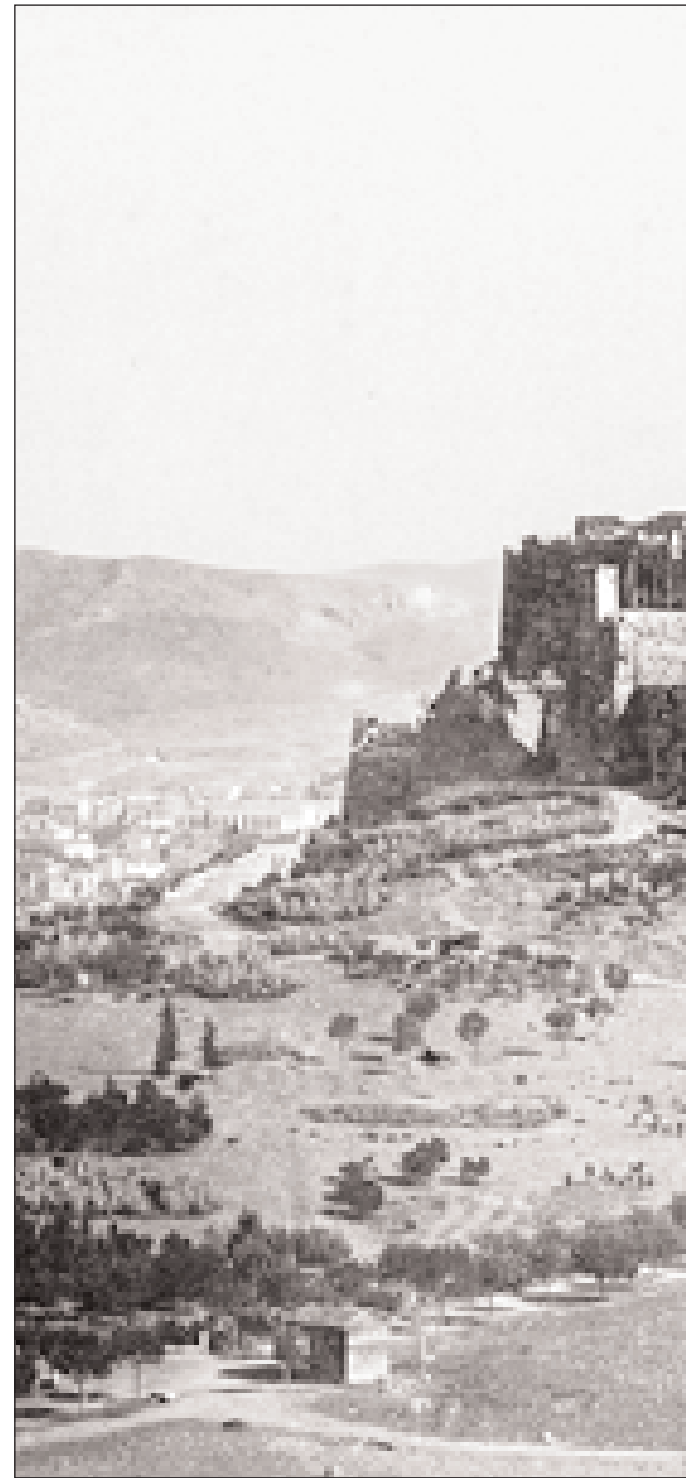
λογοτεχνιών, οι οποίοι με τα έργα τους συνέβαλαν στη δημιουργία του κατάλληλου κλίματος αρχαιολατρίας. Από αυτή την πολύπλοκη, αντιφατική εν πολλοίς διαλεκτική σχέση των δύο χρονικών περιόδων του Ελληνισμού εξετάζουμε ορισμένες μόνον πλευρές της, αφήνοντας απ' έξω κι άλλες, εξίσου σημαντικές (για θέση στο αφιέρωμα θα είχαν, για παράδειγμα, θέματα όπως η αντιμετώπιση των πρώτων μεγάλων αρχαιολογικών ανασκαφών κ.λπ.).

Παρά το ότι η Αρχαιότητα με τον έναν ή άλλο τρόπο είναι συνεχώς παρούσα στην ελληνική κοινωνία, το αφιέρωμα σταματά στα τέλη του 19ου αιώνα, χωρίς προς το παρόν να προγραμματίζεται τρίτο αφιέρωμα που θα συμπλήρωνε την ιστορική αναδρομή έως τις μέρες μας. Αυτό οφείλεται σε πολλούς λόγους. Ένας από αυτούς είναι ότι η σημασία της αρχαιότητας για την Ελλάδα του 20ού αιώνα παύει να είναι τόσο θεμελιώδης όσο τον αμέσως προηγούμενο αιώνα. Μπορεί το ιδεολόγημα να παραμένει ενεργό ως σήμερα, δεν αποτελεί, όμως πλέον, σημαντικό ζήτημα αντιπαράθεσης στη σύγχρονη κοινωνία. Αντίθετα μάλιστα, έχουμε ζήσει στο πολύ, αλλά και στο όχι τόσο πρόσφατο παρελθόν πλείστες εκφράσεις εκφυλισμένης αρχαιολατρίας, πολλές από τις οποίες έχουν ταυτιστεί με θλιβερές παρενθέσεις στη νεότερη ελληνική ιστορία, προκαλώντας σήμερα αμήχανο μειδίαμα.

Αντί εισαγωγικού κειμένου αναδημοσιεύουμε μικρό απόσπασμα από το βιβλίο της πρόσφατα και πρόωρα χαμένης ιστορικού Ελλης Σκοπετέα, «*Το Πρότυπο Βασιλείο*» και η *Μεγάλη Ιδέα. Οψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)* (Αθήνα 1988). Παρά τη ραγδαία επιδείνωση της υγείας της, η Σκοπετέα σχεδίαζε να συμμετέχει στο αφιέρωμα. Δεν πρόλαβε να τελειώσει το κείμενό της, δεν θα μπορούσε, όμως, να λείπει από ένα τέτοιο αφιέρωμα. Με την αναδημοσίευση γραπτού της τιμούμε κατά κάποιο τρόπο τη μνήμη της.

Δ. Δ.

Αρχαίοι

Ενα κείμενο της **ΕΛΛΗΣ ΣΚΟΠΕΤΕΑ**

ΟΤΑΝ Ο ΦΑΛΜΕΡΑΪΕΡ, μεταχειριζόμενος την ιστορίαν ως ο επιτήδειος δικηγόρος άδικον υπόθεσιν, έθετε φυλετικό ζήτημα για τους Έλληνες και ο φυλετισμός ήταν ακόμα άγνωστος στην Ελλάδα, και οι Έλληνες διέρχονταν μιαν ειδυλλιακή φάση στις σχέσεις τους με τους αρ-

και Νέοι Έλληνες

◀ Η Ακρόπολη τα χρόνια 1875-1877, όταν οι ανασκαφές συνεχίζονταν ασιταμάτητα (φωτ.: Φωτογραφικό Αρχείο Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος).

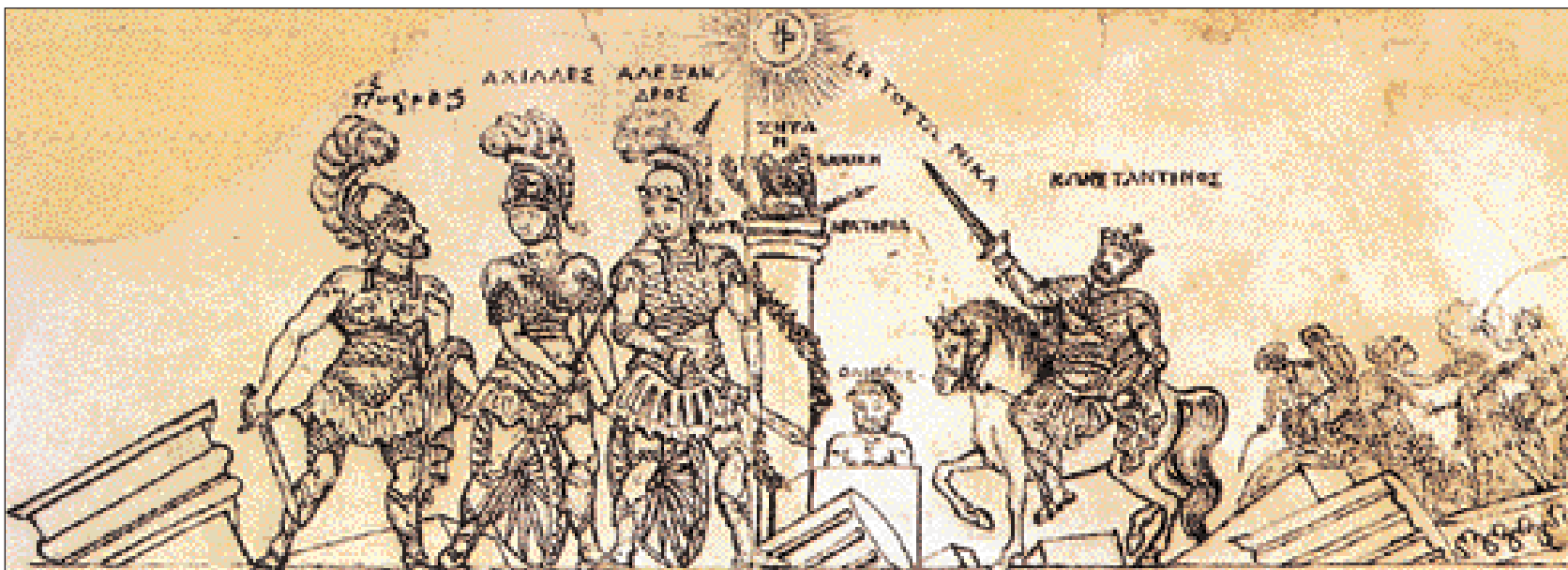
χαιούς. Το έδαφος είχε βέβαια προλειανθεί από τα χρόνια του Αγώνα (και ακόμα πιο πριν), αλλά η καθοριστική καμπή ήταν η εγκαθίδρυση της Βαυαροκρατίας. Η Αρχαιολογική Εφημερίς, τα διατάγματα για τη διάσωση των αρχαιοτήτων, οι ανασκαφές, τα νεοκλασικά κτίρια, η μεταφορά της πρωτεύουσας, το όλο βαυαρικό κλίμα, καθιστούσαν τον αρχαίο κόσμο οργανωμένα παρόντα μέσα

στο Βασίλειο. Δεν ήταν μόνο ο Ιακωβάκης Ρίζος Νερουλός, που έβλεπε στα αρχαία μνημεία έναν βασικό παράγοντα της ελληνικής ανεξαρτησίας. Ο ίδιος ο Κωλέττης, άνθρωπος που δύσκολα θα τον συσχέτιζε κανείς με νεοκλασικιστικά ιδεώδη, οραματιζόταν την αναβίωση αρχαίων εορτών για να τιμηθεί το 1821. Το ρεύμα αυτό ανακόπτεται αισθητά μετά το 1843, έχοντας όμως ήδη συμβάλει

στη διαμόρφωση μιας ελλαδικής αποψης για το ελληνικό παρελθόν. Την ίδια περίπου εποχή είναι που ουσιαστικά αρχίζει και ο αντιφαλμεραϊετικός αγώνας.

Οι Έλληνες δεν μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν το ίδιο όπλο με του αντιπάλου τους. Γι' αυτούς δεν επρόκειτο –ή τουλάχιστον δεν επρόκειτο κατ' αρχήν– για τη χημική σύνθεση του αίματός τους. Η απόδειξη της κα-

θαρότητας, ακόμα και αν ήταν δυνατή –όσο εύκολη ήταν η απόδειξη της μη καθαρότητας–, δεν θα κάλυπτε παρά μόνο ένα σκέλος του προβλήματος. Η αμφισβήτηση της καταγωγής σήμαινε συγχρόνως και αμφισβήτηση του ίδιου του λόγου ύπαρξης του ελληνικού κράτους και, πολύ περισσότερο, των όποιων ελληνικών δικαιωμάτων (πνευματικών ή εδαφικών) στο σώμα της Οθωμανικής Αυ-

▲ Ο Πύρρος, ο Αχιλλέας, ο Αλέξανδρος μαζί με τον Μεγάλο Κωνσταντίνο γίνονται σύμβολα ενότητας του Ελληνισμού στα μεγαλοϊδεατικά κηρύγματα του 19ου αι. Σκίτσο του Αθανάσιου Ιατρίδη, ο οποίος φιλοέχνησε μεταξύ άλλων και εγχογραφήματα από τις ανασκαφές της Αρχαιολογικής Εταιρείας (Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο).

▲ Μπορεί η αρχαιότητα να ενέπνευσε την πολιτική και πνευματική ηγεσία, αυτό, όμως, ελάχιστα απασχόλησε τον απλό λαό, ο οποίος, ακριβώς όπως και σήμερα, φρόντιζε να συμπληρώσει το πενιχρό εισόδημά του με τη λαθραία διακίνηση των αρχαιοτήτων. Η παράσταση που χρονολογείται το 1877 απεικονίζει τη δράση αρχαιοκαπήλων στην Κόρινθο.

τοκρατορίας. Σήμαινε επίσης αμφισβήτηση της διόδου προς την Ευρώπη, που οι Έλληνες πίστεψαν ότι εξασφάλιζαν με το κράτος τους.

Τρεις ήταν οι περιοχές όπου αναζητήθηκαν οι ελληνικές αποδείξεις, και καθεμιά θα εξετασθεί χωριστά παρακάτω. Στην πρώτη και κύρια το βάρος έπεσε στους ιστορικούς. Επρεπε να αποκατασταθεί η ελληνική ιστορική συνέχεια: Από το χάος των 2.000 χρόνων που χώριζαν την αρχαιότητα από τη σύγχρονη Ελλάδα έπρεπε να δημιουργηθεί κόσμος –και κόσμος ελληνικός. Ετσι μονάχα θα αποδεικνυόταν ότι οι αρχαίοι Έλληνες ήταν όντως πρόγονοι των νεότερων, και ότι παρ' όλες τις περιπέτειες, τις παρεκκλίσεις, ή ακόμα και την κατά καιρούς πλήρη απουσία από το ιστορικό προσκήνιο, το ελληνικό έθνος δεν είχε αφανιστεί από προσώπου γης.

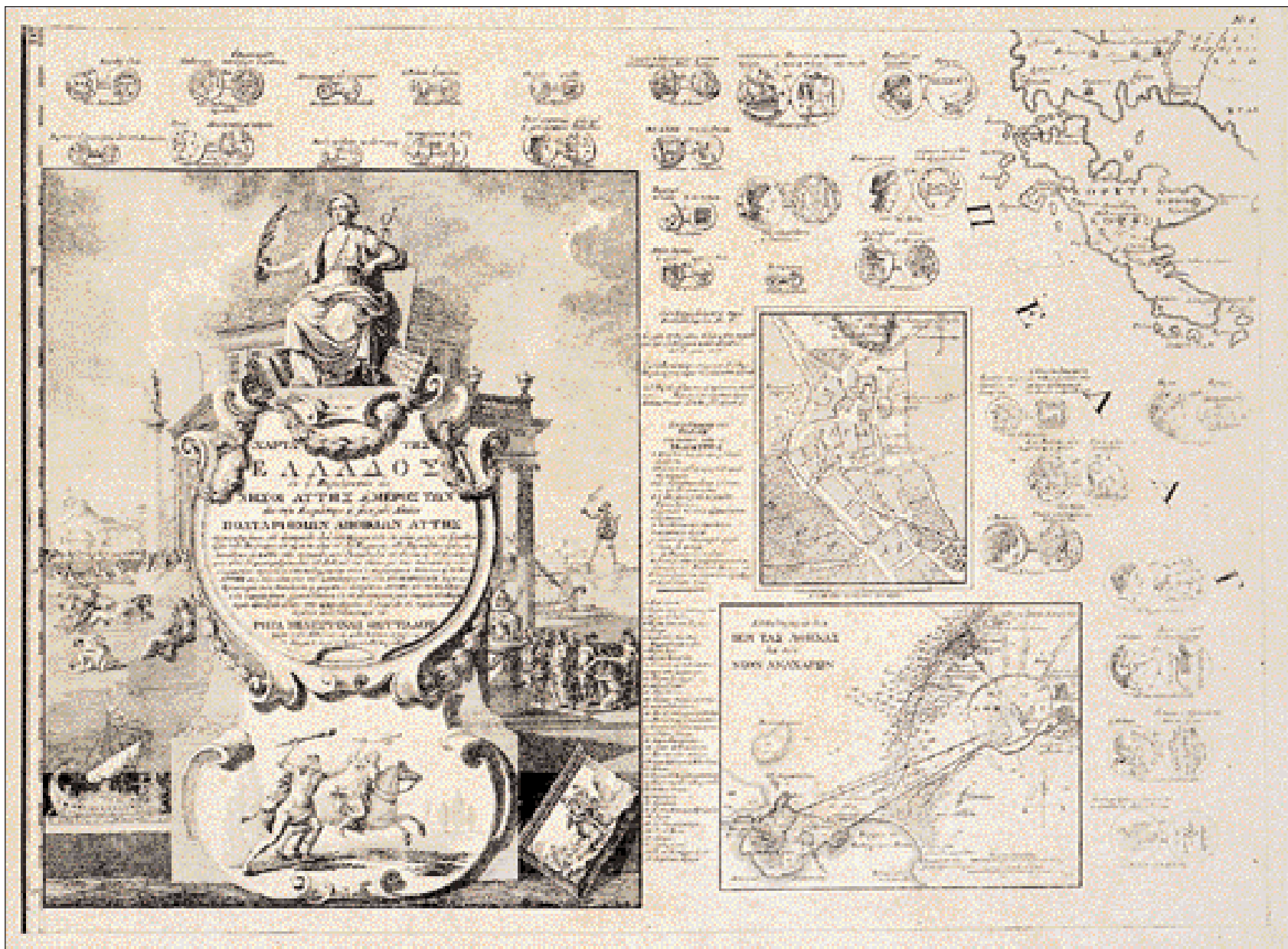
Η δεύτερη περιοχή ήταν το ίδιο το παρόν, και η σύνδεση επομένως ήταν αμεσότερη. Το παρόν προσφερόταν κι αυτό σε «εξελληνισμό», με την αναζήτηση της αρχαιότητας στα

ήθη και τα έθιμα του ελληνικού λαού, κύριο μέλημα της λαογραφίας στα πρώτα της βήματα. Τα ήθη και έθιμα, σε συνδυασμό με την παρουσία των αρχαίων μνημείων, αποκαλύπτουν μια ιδιότυπα αρχαϊζουσα πλευρά του παρόντος, ενισχύοντας την άποψη για τον «μυστηριώδη» χαρακτήρα των δεσμών ανάμεσα στους αρχαίους και τους νεότερους, και δίνοντας μια χειροπιαστή μορφή στην οικοδομούμενη ελληνική ενότητα.

Ο τρίτος και συντομότερος τρόπος σύνδεσης με τους αρχαίους ήταν η σύγκριση. Επιστρατευόταν εδώ, ως νεοελληνικός όρος σύγκρισης, το 1821. Ήταν δηλαδή οι Έλληνες σε θέση να αποδείξουν έμπρακτα την ελληνική τους καταγωγή και η έμπρακτη απόδειξη για πολλούς βάραινε πολύ περισσότερο από την επιστημονική. Καθώς η αντίκρουση των απόψεων των Φαλμεράιερ πολύ νωρίς ξεφεύγει από τα επιστημονικά της πλαίσια και περνάει και στα χέρια πολιτικών, δημοσιογράφων, ποιητών, κάποτε εκδηλώνεται και ο κορεσμός. Κα-

μιά απόδειξη δεν πάνει, όσο οι Έλληνες αδρανούν: «Διαρκούντος του κατά των Τούρκων ιερού πολέμου ουδείς ουτ' εφαντάσθη, ουτ' επεχείρησε ν' αρνηθή την γνησιότητα της καταγωγής των υπέρ της πίστεως των και της πατρίδος των μαχομένων Γραικών (...)· σήμερον δε και ημείς αυτοί κινδυνεύομεν να πιστεύσωμεν, ότι το ελληνικόν σπέρμα ολοτελώς εξέλιπε από του προσώπου της γης και διά τούτο μέγα θεωρούμεν κατόρθωμα, αν τις ημεδαπός ή αλλοδαπός, αναδεχόμενος τον κατά του βδελυρού εκείνου ελληνομάχου Γερμανού πόλεμον, ανεύρη κωρίον τι αμφοισβητούμενον και σκοτεινόν ιστορίας αμαρτύρου και πιστώση δι' αυτού ότι έμεινέ τις εν τοις ζωσι του Δευκαλιώνος και της Πύρρας απόγονος» (Γ. Ζωχιός, «Το μωρόν άλας», Αθήνα 1857, σελ. 6).

Σημείωση: ανατύπωση από το βιβλίο: «Το "Πρότυπο Βασιλείο" και η Μεγάλη Ιδέα. Οψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)» (Αθήνα 1988) σελ. 171-74.

▲ Η προμετωπίδα της «Χάριας» τον Ρήγα (Βιέννη 1797) διακοσμημένη με αρχαιοελληνικές παραστάσεις. Οι Έλληνες της εποχής τον Ρήγα αποτελούν τους άμεσους απόγονους των αρχαίων. Για το Βυζάντιο ούτε λόγος...

Η Αρχαιότητα στην κοινωνία του Γένους

Τον **ΜΙΛΤΟΥ ΠΕΧΛΙΒΑΝΟΥ**

Λέκτορα Γενικής και Συγκριτικής
Γραμματιολογίας,
Τμήμα Φιλολογίας ΑΠΘ

ΟΤΑΝ Ο ΛΕΑΝΔΡΟΣ, ο βερθερικός ήρωας του μυθιστορήματος του Παναγιώτη Σούτσου (1834), έρχεται στην Αθήνα από το Φανάρι, μετά τις περιπλανήσεις του στη φωτισμένη Ευρώπη, αλλά και τους αγώνες της εθνικής ανεξαρτησίας, η ελληνική αρχαιότητα είναι πλέον πανταχού ορατή – ιδίως για τη ρομαντική ματιά που μαγνητίζεται στη θέα των ερειπίων. Από την Κωνσταντινούπολη στη μελλοντική πρωτεύουσα του Πρότυπου Βασιλείου, οι Φαναριώτες έχουν μαθητεύσει στις εικόνες της ευρωπαϊκής αρχαιολατρίας, σε ό,τι έχει εύγλωττα αποκληθεί «τυραννία της (αρχαίας) Ελλάδας» πάνω στη νεότερη φαντασία. Δίκως, άλλωστε, αυτό το νοερό τοπίο, το

Ο Ρήγας φέλνει τον Θούριο. Κάτω δεξιά σπασμένο κιονόκρανο. Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη.

οποίο αρδεύουν ο κλασικισμός και ο ορθολογισμός του αιώνα των Φώτων, αλλά και η ρομαντική επίκληση της αλλοτινής αίγλης, δύσκολα θα μπορούσε ο δυτικός φιλελληνισμός να εκμαιεύσει στο πλαίσιο ενός νεωτερικού έθνους-κράτους ένα σύγχρονο μέλλον για την αρχαία Ελλάδα.

Πώς, ωστόσο, διαχειρίζεται την ελληνική αρχαιότητα η κοινωνία του γένους των Ρωμιών κατά την προϊστορία του εθνικού 19ου αιώνα, εντός της φθίνουσας οθωμανικής αυτοκρατορίας; Το ερώτημα αποβαίνει κρίσιμο, καθώς εν τέλει αφορά τις διαδρομές μέσα από τις οποίες το παρόν των νεότερων Ελλήνων εγκαθιδρύει σχέσεις καταγωγής ή και ταύτισης με την προγονική κληροδοσία. Αναμφίβολα, με τη λόγια παιδεία του 18ου αιώνα γινόμαστε μάρτυρες της σταδιακής ανακάλυψης της αρχαίας κληρονομιάς, που παράπλευρα συνέπειά της θα αποβεί η «εθνική αφύπνιση» και η εμβληματική της αποτύπωση στο όνομα του νεότερου Έλληνα. Οι διασυνδέσεις, εντούτοις, αυτές με την αρχαιότητα -σε ένα χρονικό σημείο κατά το οποίο τέμνονται οι ιδέες του ευρωπαϊκού διαφωτισμού με εκείνες του εθνορομαντισμού, η παράδοση της καθ' ημάς θεολογικής παιδείας με τη θύραθεν επιστημονική γνώση, αλλά και ο πεφωτισμένος δεσποτισμός με τη ρήξη της Γαλλικής Επανάστασης- είναι αρκούντως περίπλοκες, ώστε να φανούμε εφεκτικοί απέναντι στο ιστορικό σχήμα που ανιχνεύει απλώς το συνεχές μιας αναβίωσης της ελληνικής σκέψης στην πορεία της προς την εθνική ολοκλήρωση.

Ούτως ή άλλως, ούτε η αρχαιότητα συστήνεται στη νεότερη φαντασία σαν ενιαία εικόνα, ούτε οι όποιες εικόνες αναφύονται στους Ρωμιούς κατά τρόπο αυτόματο και αδιαμεσολάβητο. Αντίθετα, έχουμε να κάνουμε ως επί το πολύ με εικόνες-αντιδάνεια: οι Μούσες επιστρέφουν στον πάτριο Κιθαιρώνα μέσω της Δύσης, έχοντας βεβαίως διανύσει την απόσταση από τον εκλεκτικισμό της Αναγέννησης στην αμφισβήτηση της αρχαίας αυθεντίας με την επιστημονική επανάσταση και, περαιτέρω, στη διαφωτιστική επίκληση μιας χειραφετητικής αρχαιότητας. Χωρίς να έχει περάσει συστηματικά από μία παρόμοια πρόληψη, ο 18ος αιώνας της ελληνικής γραμματείας πασχίζει να προσανατολιστεί προς τον δυτικό και τον αρχαίο κόσμο, τις δύο διαθέσιμες σφαίρες μη θεολογικής παιδείας, ιδίως αφότου μέσω των εμπορικών και μορφωτικών δικτύων των παροικιών, και κυρίως με τη διάχυση του αλφαριθμητικού και την ανάπτυξη της τυπογραφίας, οι εξελίξεις διαδέχονται η μία την άλλη με καταγιστική επιτάχυνση.

Οι στάσεις απέναντι στην αρχαιότητα που μπορούσε εντός αυτού του πλαισίου (με βάση το αίτημα του γενικού εξευρωπαϊσμού του ελληνικού χώρου) να επιλέξει η κοινωνία του γένους υπήρξαν, όπως μας διδάξε ο Κ. Θ. Δημαράς, δύο: η δεύτερη -και χρονικά πλησιέστερη στην ακμή του ελ-

ληνικού διαφωτισμού- συναρτάται με την έξαρση του ευρωπαϊκού κλασικισμού, ιδίως μετά τη Γαλλική Επανάσταση, και ανάγει την αρχαιότητα σε πρότυπο ελεύθερης και ανθρωποκεντρικής σκέψης σε αντίθεση προς τον σκοτεινό Μεσαίωνα· η πρώτη παρακολουθεί την ευρωπαϊκή διαμάχη μεταξύ οπαδών των αρχαίων και οπαδών των νεότερων, την Querelle des Anciens et des Modernes, την Battle of the Books, και συνίσταται στη σύγκριση της ελληνικής και ρωμαϊκής αρχαιότητας με τα επιτεύγματα των νεότερων και, βάσει της έννοιας της προόδου, στην καταδίκη της αυθεντίας της μαζί με κάθε παρελθόν.

Οι Φαναριώτες

Η τελευταία αυτή στάση, στην οποία θα εστιάσουμε σε αυτό το σημείωμα, ανιχνεύεται τόσο σε μία συμβιβαστική εκδοχή, που μας οδηγεί στην αρχαιοδιφική πολυμάθεια των πρώτων Φαναριωτών ηγεμόνων της Βλαχίας και της Μολδαβίας, ιδίως του Νικόλαου Μαυροκορδάτου (1680-1730), όσο και σε μία μαχητική και νεωτεριστική, που αποκτά δραματικό χαρακτήρα στην περίπτωση του Ιώσηπου Μοισιόδακα (περ.1725-περ.1800) με την, εύτολμη σε σχέση προς τον δασκαλό του Ευγένιο Βούλγαρη (1716-1806), διακήρυξη της υπεροχής της νεωτερικής και αντιαριστοτελικής φιλοσοφίας.

Για τον Φαναριώτη ηγεμόνα, η αρχαιοδιφική πλευρά συνιστά το διανοητικό ανάλογο της πολιτικής του διπλωματίας εντός της οθωμανικής διοίκησης: η ουμανιστική διπλωματία του Νικόλαου φέρει τα γνωρίσματα ενός αναγεννησιακού homonous, έτσι όπως εντάσσεται στην ευρωπαϊκή κοινωνία των λογίων του μαρκό ως ευρυμαθής μαικήνας και συλλέκτης νομισμάτων, χειρογράφων και βιβλίων. Οι σωζόμενες αρχειακές πηγές για την περίφημη βιβλιοθήκη του σκιαγραφούν μίαν εικόνα όπου πρυτανεύει ο φιλοπεριεργός εκλεκτικισμός ως προς την αποταμιευμένη γνώση των αρχαίων αλλά και των νεότερων· εκεί βρίσκουν τη θέση τους πλάι στους ιστοριογράφους, φιλοσόφους, ποιητές και ρήτορες της ελληνικής και λατινικής αρχαιότητας, η εβραϊκή και η χριστιανική γραμματεία, αλλά και τα διγνήματα του Βοκκάκιου, καθώς και μία πλούσια συλλογή νομοκανονικών έργων, ενημερωμένη με τα έργα των θεωρητικών του φυσικού δικαίου του 17ου αιώνα.

Ιώσηπος Μοισιόδακας

Εάν ο Νικόλαος Μαυροκορδάτος και η αρχαιομάθειά του συμβαδίζουν ή και συμβιβάζονται με τον θρησκευτικό ουμανισμό της «αιχμάλωτης

▲ Ο Νικόλαος Μαυροκορδάτος (1680-1730), λόγιος ηγεμόνας της Βλαχίας και της Μολδαβίας. Το βιβλίο του «Φιλοθέου Πάρεργα» θεωρείται η πρώτη νεοελληνική προσπάθεια διαμόρφωσης μυθιορηγίας του είδους.

Εκκλησίας», ο Ιώσηπος Μοισιόδακας συστήνει μία προδρομική μορφή, καθώς καλείται να απαντήσει σε ένα ερώτημα που βρίσκεται ευθύς εξαρχής ένθεν της καθ' ημάς ορθόδοξης παιδείας: πώς πρέπει να φερθούμε όταν οι Μούσες της αρχαιότητας επλήθυναν στην ευρωπαϊκή εξορία ή, ακόμη περισσότερο, όταν όσες ανακαλούνται από τη Δύση ακούν πλέον σε ξενότροπα, πρωτάκουστα ονόματα: Γαλιλαίος, Καρτέσιος, Νεύτων; Εχει σημασία η ώρα της ευρωπαϊκής διαμάχης αρχαίων και νεότερων όπως προσλαμβάνεται στην κοινωνία του γένους τόσο σε σχέση με τις φυσικές επιστήμες όσο και με το ευρύχωρο πεδίο των γραμμάτων και των τεχνών.

Αξίζει να μνημονεύσουμε και εδώ την πολιτισμική διάγνωση του Ιώσηπου το 1761 για τη σχέση των νεότερων Ελλήνων με την ελληνική αρχαιότητα, ακριβώς επειδή δεν μπορεί παρά να διαβαζόταν και τότε σαν κρίση χωρίς προηγούμενο: «Την σήμε-

ρον η Ελλάς τρέφει και περιποιείται δύο ελαττώματα, τα πλέον ανοίκεια εις την δόξαν της. Αυτή κυριεύεται κατά κράτος από την υπόληψιν και από την αμέλειαν της αρχαιότητος. Η πρώτη της εγέννησεν εκείνη την ακμαίαν πρόληψιν, ότι όσα ή εφεύρησαν ή εκκαλιέργησαν οι παλαιοί, όλα γενναία, όλα ακριβή, και η δεύτερα της επροξένησεν την σπάνιν, ή μάλιστα την ερημίαν των περισσοτέρων παλαιών συγγραμμάτων. Δεν φθάνει. Η πρόληψις έπειτα της εφύτρωσεν ένα άσπονδον μίσος εναντίον πάντων των νεωτέρων, και η σπάνις την εγύμνωσεν σχεδόν από όλας τας κεφαλαιωδεστέρας ειδήσεις των παλαιών».

Η αμφίπλευρη κριτική του Ιώσηπου τόσο στην αρχαιοπληκτη υπόληψη όσο και στην παραδοσιοκρατική, θεολογική καταγωγή, αμέλεια της αρχαιότητας δεν γνώρισε πάντως την αποδοχή που ιδεαζόταν ο εμπνευστής της. Ακόμη και ο ίδιος ο εύτολμος μεταρρυθμιστής δείχνει να βάζει σταδιακά ρητορικό νερό στο κρασί του, όταν αρχίζει μετά είκοσι έτη να κάνει λόγο για τους «ημετέρους Αρχαίους». As μη λησμονούμε πως το 1768 ήδη διαβάζουμε στο ημερολόγιο ενός εμπόρου της διασποράς, του Ιωάννη Πρίγκου, την ευχή:

Η Θ Η Κ Η
Φ Ι Λ Ο Σ Ο Φ Ι Α
Μ Ε Τ Α Φ Ρ Α Σ Θ Ε Ι Ξ Α
 ΕΚ ΤΟΥ ΙΤΑΛΙΚΟΥ ΙΔΙΩΜΑΤΟΣ,
 Π Α Ρ Α
 Γ Ω Σ Η Π Ο Υ Γ Ε Ρ Ο Δ Ι Α Κ Ο Ν Ο Υ
 Τ Ο Υ Μ Ο Ι Σ Ι Ο Δ Α Κ Ο Σ,
 Κ Α Γ ' Α Φ Ι Ε Ρ Θ Ε Ι Ξ Α
 Τῆ Πατριωτικῆς, Σοφολογικῆς, ἔ Θεο-
 πρεπῆτις Μεταφρασίτῃ τῆς Σμύρνης.
 Κ Τ Ρ Ι Ω, Κ Τ Ρ Ι Ω,
 Ν Ε Ο Φ Τ Τ Ω, Τ Ω Ε Κ Λ Ε Ρ Ο Υ.
 Τ Ο Μ Ο Σ Π Ρ Ω Τ Ο Σ.

 Ε Ν Ε Τ Ι Η, Σ Ι, 1761.
 Παρ' Αἰμαρίῳ τῆ Βόρπης.
 CON LICENZA DE SUPERIORI, E PRIVILEGIO.

▲ Το εξώφυλλο της «Ηθηκῆς Φιλοσοφίας», ἔργον τοῦ Ludovico Antonio Muratori (1672-1750), τὸ ὁποῖο μετέφρασε στὰ ἑλληνικὰ ὁ Ἰώσημος Μοισιόδακας καὶ τυπώθηκε στὴ Βενετία τὸ 1761.

◀ Πορτρέτο τοῦ Μεγάλου Αλεξάνδρου στὴ «Χάρτα» τοῦ Ρήγα (Βιέννη 1797). Ὁ Αλέξανδρος ἀνάγεται σὲ σύμβολο τῆς ἀπελευθέρωσης ἀπὸ τὴν τουρκικὴ κυριαρχία.

«ασήκωσε, Θεέ μου, ἕναν ἄλλο Αλέξανδρο». Ἡ ἱστορικὴ συνείδηση ποὺ ἀρχίζει, αφενός, νὰ ἀφυπνίζεται, καθὼς, ὅσο φθίνει ὁ αἰώνας, ἡ ἱστορία ἀποβαίνει ὅλο καὶ ποιο ἀγαπῆτο ἀνάγνωσμα, ἡ ἀνάγκη τοῦ ερεισματος, ἀφετέρου, μίας ἐξιδανικευμένης προγονικῆς ἀρχαιότητας ποὺ θὰ προσφέρει τὶς ἰδανικὲς μορφές γιὰ τὸ σήμερον κατὰ τὴν υπέρβαση τῆς βασισιμένης στο θρησκευτικὸ βίωμα παραδοσιακῆς παιδείας, ἡ ἀνακίνηση, τέλος, τοῦ ζητήματος τῆς γλώσσας γιὰ τὴν ὁργάνωση τῆς ἐκπαίδευσης, ὅλα καθίστοῦν τοῦς Ρωμιοὺς ἰδιαίτερος εὐαίσθητους κατὰ τὴ διεκδίκηση τῆς ταύτισης με τοὺς προγόνους καθιστώντας ἀτελέσφορη τὴν κριτικὴ προσφυγὴ σὲ ρηζικέλευθες λύσεις - λόγου χάριν στὴ συναινετικὴ ἐπιλογὴ τῆς καθομιλούμενης ὡς ἐνοποιητικῆς γλώσσας τῆς ἐκπαίδευσης.

Δημήτριος Καταρτζῆς

Πάντως, ὁ κατεξοχὴν εκπρόσωπος

τοῦ φαναριώτικου ὠφελισμοῦ, ὁ Δημήτριος Καταρτζῆς (περ. 1730-1807), θὰ μᾶς ἐκπλήξει τὴν ἴδια πάνω κάτω ἐποχὴ -κατὰ τὴν ὁποία καὶ ὁ Ρήγας θὰ τυπώσει τὴ χαλκογραφία με τὸν Μέγα Αλέξανδρο (1797), παραλληλίζοντας Πέρσες καὶ Τούρκους- με μίᾳ ἀξιοσημειώμενη δὴλωσι: «δὲν ἔχω τοὺς ἀρχαίους δικούς μου». Ἡ προκλητικὴ αὐτὴ διατύπωση ἀναφέεται, παραδόξως, κατὰ τὴν υποστήριξη τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητας, καθὼς ὁ Καταρτζῆς υπογραμμίζει τὴν προτίμησή του γιὰ τὸν Λουκιανὸ ἐναντὶ τοῦ Βολταίρου· ἡ φράση τεκμηριώνει, ἐν προκειμένῳ, τὴν ἀμερόληπτη σκοπιὰ τοῦ κρίνοντος καὶ συστήνει τὴν κρίση τοῦ ὡς προϊόν ἀδέκαστης δικαιοκρισίας καὶ ὄχι ἐθνικῆς φιλαυτίας. Ἐχοντας μαθητεύσει στὴν ὑπόθεση Μοισιόδακα, ὁ Καταρτζῆς ἔχει, ἄλλωστε, διδαχθεῖ τὶ νὰ ἀποφεύγει καὶ τὶ νὰ ἐπιδιώκει. Τὸν Ἀριστοτέλη, ἔτσι, ὅπως θὰ συμβουλευε τοὺς νέους, πρέπει νὰ τὸν ἔχει κανεὶς «ἀνά

χεῖρας [...] σὰ μίᾳ ἐγκυκλοπαιδείᾳ». Ἡ ἐνασχόληση, ὅμως, με τὴν ἀρχαιότητα δὲν πρέπει νὰ πάσχει ἀπὸ τὴν ἀντιφατικότητα ποὺ διαβλέπει στὴ σύγχρονή του παραδουνάβια κοινωνία. Ἡ ἐκπαίδευση πρέπει νὰ ὁδηγεῖ στο νὰ «μοιάζουμε καθὼς λεγοῦμαστε: χριστιανοί, καὶ μάλιστα γιὰ νὰ καλλιεργήσουμε καὶ νὰ πλουτύνουμε τὴ γλώσσα μᾶς, τὰ ρωμαίικα, ποὺ νὰ ἔχουμε κ' εμεῖς γλώσσα δική μᾶς» καὶ ὄχι «νὰ μοιάζουμε' αὐτόμολοι ἀπτόν Περίπατο καὶ τὴ Στοά». Γνώμονας, συνεπῶς, τῆς παιδείας εἶναι ἡ ἀριστοτελικὴ «εντελέχειά» τῆς: «διαβάζουμε γιὰ νὰ γένουμε ποιοί», γιὰ νὰ συγκροτηθεῖ μίᾳ ταυτότητα. Μόνο τότε θὰ εἶναι δυνατόν «νὰ λέμε πὼς εἴχαμε προγόνους τοὺς Ἕλληνες, τιμὴ μεγαλωτάτη, χωρὶς νὰ πρετεντέρουμε τόνομα». Τὸ διᾶβημα τοῦ Καταρτζῆ, τὸ ὁποῖο δὲν τὸ ἐγνώρισε σὲ ἐντυπη μορφή ὁ νεότερος ἑλληνισμὸς παρά τὸ 1970 με τὴν ἐκδοσὴ τοῦ Κ. Θ. Δημαρά, προϋπέθετε τὴν ἀναίρεση μίας

διπλῆς παραδοσιακῆς ταύτισης: τόσο τὸ νὰ θεωρεῖ ὁ σοφὸς «μίᾳ τῆ γλώσσα μᾶς, τὴν ἑλληνικὴ ἴπου εἴχαμε πρώτα, με τὴ ρωμαίικα ἴπου λαλοῦμε τώρα» ὅσο καὶ τὸ νὰ ἔχει γιὰ ἕνα τὰ «δυσὸ ἔθνον, ἑλληνικὸ καὶ ρωμαίικο, ἴπου διέχον δυὸ χιλιάδες καὶ περισσότερα χρόνι' ἀναμεταξὺ τοὺς [...], γιὰτὶ μόνε τὸ μεταγενέστερο κατὰγεται ἀπτό προγενέστερο». Ἐχωρίζοντας, ἔτσι, τὴν καταγωγὴ ἀπὸ τὴν ταύτιση, ὁ Καταρτζῆς θὰ παροτρύνει τοὺς πολῖτες τοῦ «ἔθνους» καὶ τοῦ αἰῶνα τοῦ στὴν ἀνεξιγνώμια καὶ, συνεπῶς, στὴ μίμηση καὶ τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Ρωμαίων καὶ τῶν Ευρωπαίων. Θὰ τὸ καλέσει νὰ ἀκολουθήσει ὁποιαδήποτε μεθοδικὴ καὶ ἀριστην πραγματεύση τῶν ἐπιστημῶν ἢ τῶν τεχνῶν «ἐφ' ὅσον μόνε νὰ μὴν τὸν ἴγγιζῆ τὴν ὀρθοδοξία του»· κατὰ τὰ ἄλλα, τὸ εἶναι ἀδιάφορο ἀν ὀ ἰδέαις «εἶναι νέαις ἢ ἀνακαινισμέναις ἢ παλαιαῖς, ἢ ἔχον ἐφευρέτη Ἀσινὸ, Ἀφρικανὸ, Ἀμερικανὸ ἢ Ευρωπαῖο φιλόσοφο».

Ευρωπαϊκές αναζητήσεις της νεοελληνικής παιδείας

Της **ΝΑΣΙΑΣ ΓΙΑΚΩΒΑΚΗ**

φιλοξενούμενης ερευνήτριας στο Κέντρο Ερεύνης
Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών

Ο ΔΡΟΜΟΣ του νεότερου ελληνισμού προς τους αρχαίους Έλληνες περνάει μέσα από την Ευρώπη και από τη δική της προνομιακή σχέση με την ελληνική αρχαιότητα. Η στροφή προς την αρχαιότητα, που παρατηρείται κατά τη διάρκεια του 18ου αι., δεν μπορεί να γίνει κατανοητή χωρίς να υπολογιστεί η θέση που κατείχε η κλασική αρχαιότητα στην ευρωπαϊκή παιδεία και στην ευρύτερη πολιτισμική δραστηριότητα των δυτικών χριστιανικών χωρών. Αυτή είναι μια απλή, σχεδόν κοινότοπη, αλήθεια. Αντίθετα, το ότι η στροφή προς τους αρχαίους αποτελεί ταυτόχρονα στροφή προς την Ευρώπη αποτελεί ενδεχομένως μια λιγότερο απλή, και λιγότερο κοινότοπη, αλήθεια.

Υπό αυτό το φως θεωρούμενη, η στροφή του νεότερου ελληνισμού προς την ελληνική αρχαιότητα, όπως αυτή συντελείται κατά τον 18ο αι., συναντάται με δύο μεγάλα θέματα της γενικότερης ευρωπαϊκής ιστορίας στα χρόνια της πρώιμης νεωτερικότητας. Αφενός, φέρνει στην επιφάνεια την ανάδυση της ίδιας της Ευρώπης, ως ενός διακεκριμένου και ισχυρού πολιτισμικού χώρου και αφετέρου, προϋποθέτει την κριτική διερεύνηση των συνθηκών διαμόρφωσης της ιδιαίτερης προνομιακής σχέσης που ο ίδιος αυτός πολιτιστικός χώρος, «η Ευρώπη μας» («notre Europe»), αναπτύσσει την ίδια εποχή με την αρχαία Ελλάδα. Η εμφάνιση της ιδέας για την εκλεκτική συγγέ-

Η στροφή προς τους αρχαίους αποτελεί ταυτόχρονα στροφή προς την Ευρώπη

▲ **Νίβιντ Χιόμ (1711-1776).** Στην εποχή του «ο μεγαλύτερος συγγραφέας στη Βρετανία». Στα «Δοκίμια Ηθικά και Πολιτικά» (1741-42) περιλαμβάνεται το δοκίμιο «Για την ακμή και την πρόοδο των τεχνών και των επιστημών», όπου διατυπώνει με σαφήνεια τη νέα προσέγγιση του 18ου αι. απέναντι στον ιστορικό ρόλο της αρχαίας Ελλάδας και προβαίνει στην αναλογία αρχαίας Ελλάδας και νεότερης Ευρώπης.

▲ Ο χάρτης της Ευρώπης στην επανέκδοση της «Γεωγραφίας» του Μελέτιου του Γεωγράφων που επιμελήθηκε ο Ανθιμος Γαζής (Βιέννη 1807). Αποτελεί έναν από τους πρώτους ευρωπαϊκούς χάρτες που δημοσιεύεται στα Ελληνικά.

νεια αρχαίων Ελλήνων και νεότερων Ευρωπαίων, ή η τοποθέτηση της Ελλάδας στην αρχή, στον τόπο καταγωγής της Ευρώπης, για να υπάρξει προϋποθέσει την καθιέρωση της έννοιας της Ευρώπης ως ενός νέου τύπου αυτοπροσδιορισμού, προϋποθέτει δηλαδή το πέρασμα από τον αστερισμό της «χριστιανουσύννης» στην τροχιά της ευρωπαϊκής συνείδησης. Η νέα (εκκοσμικευμένη) ευρωπαϊκή συνείδηση και μια παράλληλη αυξημένη δυτική ζήτηση για τους αρχαίους Έλληνες, αναπόσπαστο μέρος της οποίας είναι και η αναγνώριση της Ελλάδας ως κλασικής γης και τόπου καταγωγής του ευρωπαϊκού πολιτισμού, προσφέρουν το δραστικό φόντο που οδηγεί στη συστηματικότερη γνωριμία και στην ανανέωση της σημασίας που αποκτούν για τους νεότερους Έλληνες οι αρχαίοι πρόγονοί τους.

Στροφή της νεοελληνικής παιδείας

Σε τι συνίσταται όμως η στροφή της

νεοελληνικής παιδείας προς τους αρχαίους; Η χαρακτηριστική αυτή τάση της πνευματικής δραστηριότητας κατά τον 18ο αι. έχει εντοπιστεί τουλάχιστον από τη δεκαετία του 1960 από τον Κ. Θ. Δημαρά και έχει υπαχθεί στο σχήμα που ο ίδιος πρότεινε για τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό. Οι κατευθύνσεις του Δημαρά, εμπλουτισμένες από τις εργασίες του Α. Αγγέλου και του Π. Κιτρομπίδη, όπως και με διαφορετικό τρόπο του Π. Κονδύλη, συνεχίστηκαν ή και ανανεώθηκαν από επιμέρους αξιόλογες συμβολές, χωρίς όμως να διαθέτουμε μέχρι σήμερα μια συστηματική μελέτη του ζητήματος αυτού. Με δεδομένη τη σημασία που η σχέση του νεότερου ελλητισμού με τους αρχαίους Έλληνες θα αποκτήσει για την εθνική ιδεολογία, όπως θα αποκρυσταλλωθεί αρχικά με την Επανάσταση και ιδίως κατά τον 19ο αι., αξίζει, νομίζω, να θεωρούμε ανοικτό το ζήτημα της νέας σχέσης που αρχίζουν να αποκτούν οι νεότεροι Έλληνες, κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα, με εκείνους που έστω θολά, έστω χονδροκομμένα, αλλά όλο και σαφέστερα, θεωρούν ως

αρχαίους προγόνους τους.

Οι μεταφράσεις ευρωπαϊκών βιβλίων, η δυναμική εμφάνιση της εκδοτικής-μεταφραστικής δραστηριότητας που θα αποβεί χαρακτηριστικό γνώρισμα της νεοελληνικής παιδείας κατά τον 18ο αιώνα, αποτελούν τον κύριο αγωγό μετάδοσης των γνώσεων για τον αρχαίο ελληνικό κόσμο. Η γνώση για τους αρχαίους Έλληνες περνάει μέσα από τις κατακτήσεις και τις επεξεργασίες που έχουν ήδη επιτελέσει οι «αλλογενείς» Ευρωπαίοι. Πράγματι, η εντονότερη και απαιτητικότερη σχέση με την ελληνική αρχαιότητα που εμφανίζεται στο πλαίσιο της νεοελληνικής παιδείας, από τις αρχές και κυρίως στο β' μισό του 18ου αιώνα φαίνεται να ακολουθεί το γενικό σχήμα της στενότερης επαφής και της διάθεσης συντονισμού με τις επιτεύξεις της ευρωπαϊκής παιδείας.

Δεν είναι λάθος να ειπωθεί ότι –σε ένα πρώτο επίπεδο– η σχέση με τους αρχαίους Έλληνες είναι ανάλογη με τη σχέση που αναπτύσσεται το ίδιο διάστημα με τη νέα επιστημονική σκέψη, τους καρπούς της επιστημο-

νικής επανάστασης.

Με τον ίδιο τρόπο που μεταφράζονται ευρωπαϊκά επιστημονικά βιβλία και ανοίγουν οι δίαυλοι επικοινωνίας με την κοπερνίκεια αστρονομία ή τη νευτώνεια φυσική, μεταφράζονται ευρωπαϊκά ιστορικά συγγράμματα για την αρχαία ιστορία. Έτσι, για παράδειγμα, γύρω στα 1750 το ελληνικό αναγνωστικό κοινό αποκτά δύο από τα δημοφιλέστερα σχετικά συγγράμματα στην Ευρώπη: τον Ρολίνο του, δηλαδή την ελληνική μετάφραση της πιο πολυδιαβασμένης και πολυμεταφρασμένης ευρωπαϊκής ιστορικής ανασκόπησης του αρχαίου κόσμου του Charles Rollin (ελληνική έκδοση: Παλαιά Ιστορία, 15 τ., Βενετία 1750, α' γαλλική: Παρίσι 1730-38), όπως και τον Φενελόν του (ελληνική έκδοση: Τύχαι Τηλεμάχου, Βενετία 1742, α' γαλλική: 1699), ένα έργο που γνώρισε τεράστια και αμείωτη επιτυχία καθ' όλο τον 18ο αι. Ή αργότερα στη θεαλλώδη για την Ευρώπη δεκαετία του 1790, η μετάφραση του νέου και σημαντικότερου ίσως έργου υψηλής εκλαϊκευσης που είχε γραφτεί ως τότε για την αρχαία Ελλάδα, της Περιγήσεως του Νέου Αναξάρσιδος του Barthélemy (ελληνική έκδοση: 2 τ., Βιέννη 1797, α' γαλλική: 1789), κάνει την εμφάνισή της με τη συνεργασία του Ρήγα, του Ρήγα που λίγα χρόνια πριν έδινε στο αναγνωστικό κοινό των ομογενών του το Φυσικής Απάνθισμα (Βιέννη, 1790).

Ο φαινομενικά ανοίκειος παραλληλισμός μεταξύ επιστημονικών και αρχαιογνωστικών βιβλίων έχει τη χρησιμότητά του. Δείχνει ανάγλυφα ότι η κίνηση στην οποία υπακούει το ενδιαφέρον για την αρχαία Ελλάδα είναι η ευρύτερη κίνηση συντονισμού με την ευρωπαϊκή παιδεία. Αν και τα βιβλία ή οι ιδέες για τον αρχαίο κόσμο δεν γέννησαν τις τριβές ή και τους διωγμούς που προκάλεσαν οι νέες επιστημονικές ιδέες, δεν σημαίνει ότι δεν εντάσσονταν και αυτά στην ίδια διάθεση εξόδου των απόδουλων ή παροικιακών Ρωμιών από τους παραδεδομένους πνευματικούς ορίζοντες, ώστε να νιώσουν και εκείνοι ότι είναι άνθρωποι του καιρού τους, ότι δικαιούνται και εκείνοι να μετέχουν στην «οικογένεια των πολιτισμένων εθνών». Η στροφή προς τους αρχαίους είναι μια ακόμη εκδήλωση της διάθεσης προσεταιρισμού των νεωτερικών ιδεών – και αυτό μόνο φαινομενικά είναι παράδοξο. Η στενότερη γνωριμία με τους αρχαίους προγόνους γίνεται κατά τον 18ο αιώνα αναγκαία προϋπόθεση για την «ένταξη στη χορεία των πολιτισμένων λαών», αναγκαία προϋπόθεση για τη διεκδικηση συμμετοχής στην ευρωπαϊκή οικογένεια.

Το ότι ο δρόμος της μετάφρασης σημαντικών ευρωπαϊκών έργων για την αρχαιότητα αποτελεί τη βασιλική οδό για μια στενότερη επαφή με τους αρχαίους, το ότι δηλαδή και στη σχέση με την αρχαιότητα λειτουργεί ο ίδιος εκείνος βασικός μηχανισμός διάχυσης των νεωτερικών ιδεών, μπορεί να επιβεβαιωθεί από μια συμπληρωματική παρατήρηση. Για το

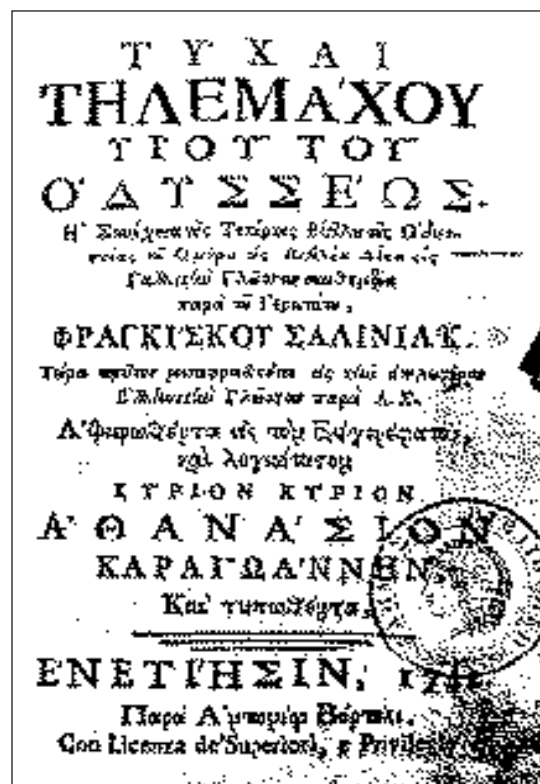
μεγαλύτερο διάστημα του 18ου αιώνα, δεν κυκλοφορούν εκδόσεις, ούτε βεβαίως νεοελληνικές μεταφράσεις, κειμένων της αρχαίας ελληνικής γραμματείας που να απευθύνονται ειδικά στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό – παρά μόνον εντελώς σποραδικά, κι εδώ προφανώς δεν υπολογίζονται τα σχολικά ανθολόγια, που γνωρίζουν το ίδιο διάστημα μεγάλη άνθηση, όπως και οι γραμματικές της αρχαίας γλώσσας. Η απουσία αυτή γίνεται ακόμη πιο εύγλωττη, αν συνυπολογιστεί η σταθερή αύξηση των τίτλων της ελληνικής βιβλιοπαραγωγής που εκδίδονται ανά έτος κατά το δεύτερο μισό του 18ου αι. Φαίνεται, λοιπόν, ότι τουλάχιστον μέχρι τότε, η βασική επαφή με τους αρχαίους δεν περνάει κυρίως μέσα από τα κείμενά τους, ή ότι αυτό συμβαίνει σε τόσο περιορισμένους κύκλους, ώστε οι ανάγκες να συνεχίζουν να καλύπτονται, όπως συνέβαινε στους προηγούμενους αιώνες, με τις ξένες, συνήθως τις ελληνολατινικές, εκδόσεις των αρχαίων ελληνικών κειμένων.

Μεγαλόπνοα εκδοτικά προγράμματα

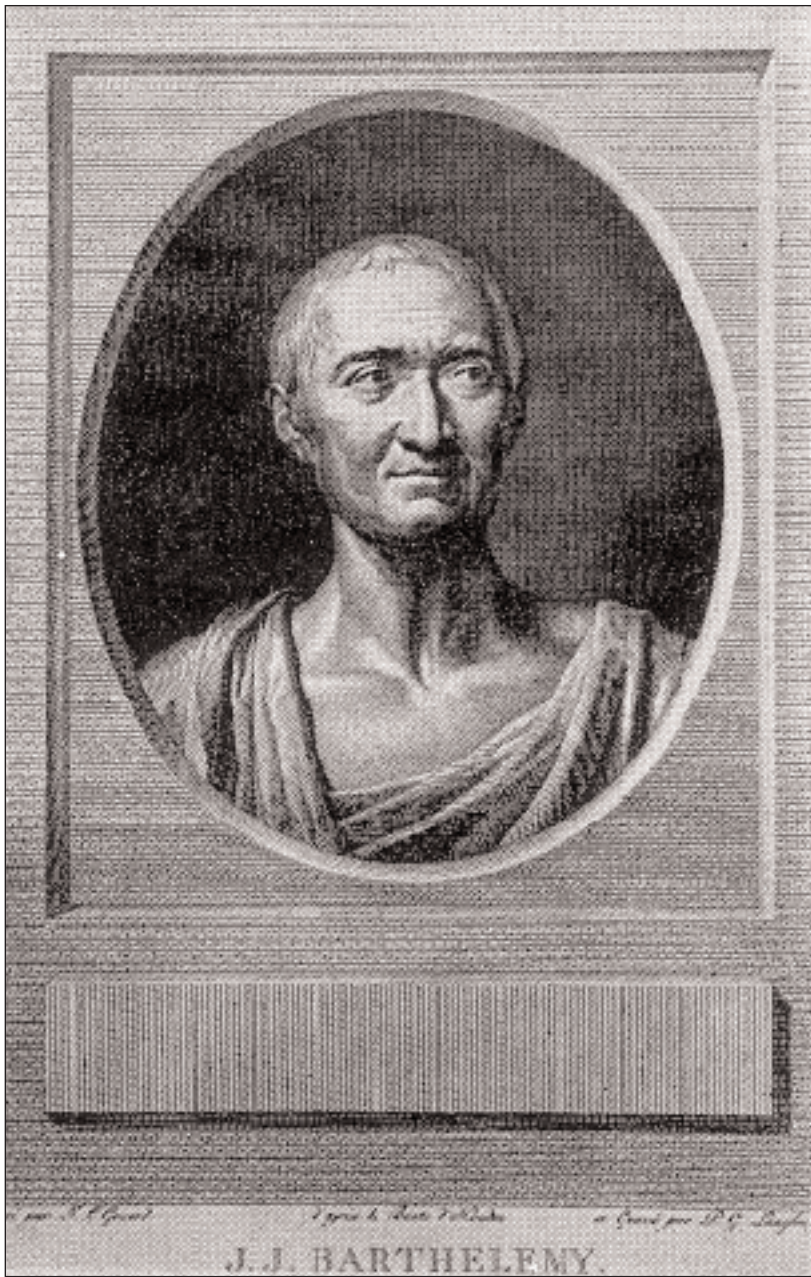
Από αυτήν τη σκοπιά, μια χαρακτηριστική τομή στη σχέση του νεότερου ελληνοισμού με τον αρχαίο ελληνικό κόσμο φαίνεται να συντελείται στις αρχές του 19ου αιώνα. Τότε, κάνουν την εμφάνισή τους σχεδόν ταυτόχρονα τρία μεγαλόπνοα εκδοτικά προγράμματα – και ως προς αυτό η σύμπτωση στον χρόνο έχει μεγαλύτερη σημασία από τις αποκλίσεις σε επιδιώξεις ή σε εκδοτική και φιλολογική επάρκεια. Πρόκειται για τα εκδοτικά προγράμματα του Σπυρίδωνα Βλαντή στη Βενετία, που έμεινε το λιγότερο γνωστό – όχι μόνο επειδή απέτυχε να εξασφαλίσει τη χρηματοδότηση των Ζωσιμάδων, του Νεόφυτου Δούκα στη Βιέννη, που επισκιάστηκε από την επιμονή του επιμελητή του στον γλωσσικό αρχαϊσμό, και, τέλος, του Αδαμάντιου Κοραή στο Παρίσι – η Ελληνική Βιβλιοθήκη του τελευταίου έχει καταλάβει εγκαίρως τη θέση της ως ένα από τα πλέον στιβαρά μνημεία στην ιστορία της νεοελληνικής φιλολογικής επιστήμης και γραμματείας. Αυτή η χρονικά συντονισμένη παράλληλη δραστηριότητα, που θα μπορούσε να ονομαστεί «η ώρα της αρχαίας ελληνικής φιλολογίας» για τη νεοελληνική παιδεία, φαίνεται να ανοίγει πραγματικά μια νέα και όχι επαρκώς μελετημένη σελίδα στην εξέλιξη της νεοελληνικής συνείδησης. Αρκεί προς στιγμήν να συγκρατήσουμε ότι πρόκειται μάλλον για μια εκδήλωση που αποτυπώνει τη διαδικασία μεταμόρφωσης των αρχαίων Ελλήνων σε εθνικό πλέον κεφάλαιο. Όπως και να κατανοήσουμε όμως την εξέλιξη αυτή, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι συγχρόνως αντλεί και αξιοποιεί τη νέα εξοικείωση με τους αρχαίους, που είχε εν τω μεταξύ επέλθει κατά τον 18ο αιώνα, ότι περισσότερο τη συμπληρώνει και την ανανεώνει, γιατί βεβαίως κατά την εικοσαετία πριν

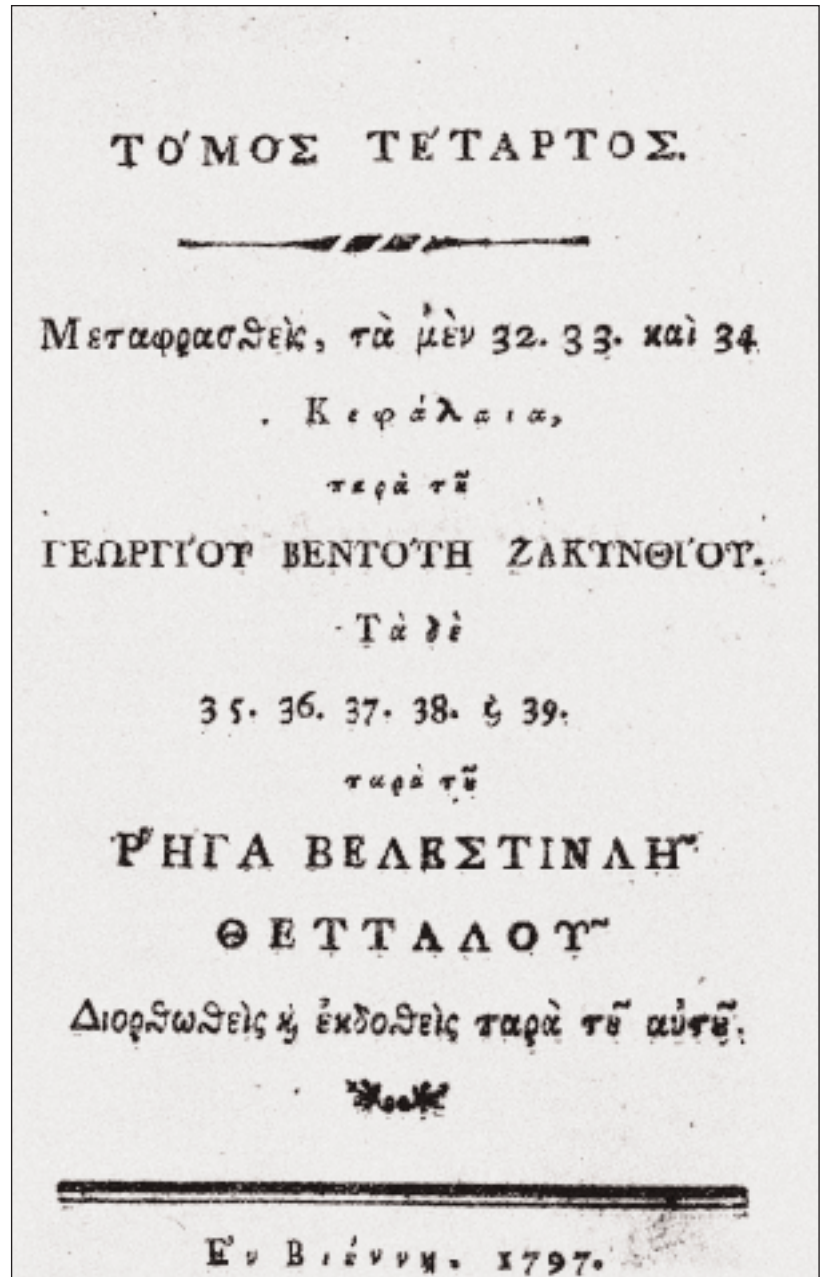
▲ Χαλκογραφία στη μετάφραση της «Χημικής Φιλοσοφίας» του Φουρκονά (α' γαλλική έκδοση: Παρίσι 1792) από τον Θεοδόσιο Μ. Ηλιάδη (Βιέννη 1802). Το έργο στηρίζεται στην επανόμοια που επέφερε στη χημεία ο Λαβουαζιέ (1743-1794) και συνδέει εμμέσως τα επιτεύγματα της ευρωπαϊκής επιστήμης με την εικόνα της Ελλάδας σκλάβας και την προοπτική της αναγέννησής της.

◀ Η νεοελληνική μετάφραση από τον Σκιαδά του δημοφιλέστατου καθ' όλο τον 18ο αιώνα έργου του Φενελόν «Τύχαι Τηλεμάχου» έγινε το 1742 και κατά κάποιο τρόπο εγκαινιάζει το άνοιγμα της νεοελληνικής παιδείας προς τη νέα ευρωπαϊκή στροφή του 18ου αι., προς τον αρχαίο ελληνικό κόσμο.

▲ Το πολύτομο έργο «Voyage du jeune Anacharsis en Grece» (Παρίσι 1789) τον Γάλλον αρχαιοδίφη και ακαδημαϊκού Αββά Μπαρτελεμί, μεταφράστηκε στις περισσότερες ευρωπαϊκές γλώσσες, γνώρισε τεράστια και πανευρωπαϊκή επιτυχία μέσα από μεγάλο αριθμό επανεκδόσεων. Ο Ανάχαρις προσέφερε, την παραμονή της Γαλλικής Επανάστασης, ένα πανόραμα της αρχαίας Ελλάδας, ιδίως της δημοκρατικής Αθήνας, αλλά και της Σπάρτης, τον 4ο αι. π.Χ.

▲ Το σχέδιο μιας νεοελληνικής μετάφρασης του βιβλίου του Μπαρτελεμί «Νέος Ανάχαρις» από ομάδα Ελλήνων λογίων, αμέσως μετά την έκδοσή του στο Παρίσι, μπορεί να μην ολοκληρώθηκε τότε, αλλά οδήγησε στην έκδοση ορισμένων μόνο τόμων. Ο τέταρτος τόμος (Βιέννη 1797), που εκδόθηκε με τη συνεργασία του Ρήγα Βελεστινλή, κατέχει και εξ αυτού ξεχωριστή θέση στην ιστορία της νεοελληνικής παιδείας.

από την Επανάσταση θα συνεχιστεί και θα κλιμακωθεί η μεταφραστική δραστηριότητα από την ευρωπαϊκή παραγωγή σε ό,τι αφορά τους αρχαίους Έλληνες, τη γλώσσα τους, τη σκέψη τους, και την ιστορία τους. Τότε θα μεταφραστεί, για παράδειγμα, η ελληνική ιστορία του Αγγλου Γόλδσμιθ (1806), αλλά και η αρχαία ιστορία του Μιλίωτ (1806), τότε θα μεταφραστεί η γραμματική της αρχαίας ελληνικής του Γερμανού Βουτμάνου (1812), τότε τέλος θα ολοκληρωθεί σε νέα έκδοση και μετάφραση ο Νέος Ανάχαρις του Μπαρτελεμί (1819).

Προς τον 19ο αιώνα

Από το γύρισμα στον 18ο αιώνα έως το γύρισμα στον 19ο αιώνα, η σχέση του νεότερου ελληνισμού με την αρχαία Ελλάδα αλλάζει δραστικά. Το

στιγμά αυτής της αλλαγής, τονίστηκε ήδη αρκετά, ακολουθεί σε γενικές γραμμές την όλο και ισχυρότερη διάθεση (αλλά και την έμπρακτη έστω και ανεπαρκή δυνατότητα) συντονισμού της νεοελληνικής πνευματικής κίνησης με τον ευρωπαϊκό βηματισμό. Αν η ροπή προς τους αρχαίους Έλληνες και τα επιτεύγματά τους γίνεται κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα ολοένα ισχυρότερη, αν φτάνει να γεννήσει τελικά τη διάθεση να αναστηθεί η αρχαία Ελλάδα πάνω στο έδαφος της σύγχρονης χώρας, αυτό οφείλεται πρώτα απ' όλα στο ότι ο νεότερος ελληνισμός, όπως εκ των υστέρων φάνηκε, ήταν σε θέση εν μέσω των ναπολεόντειων και μεταναπολεόντειων κλυδωνισμών της ευρωπαϊκής πείρου να διεκδικήσει για λογαριασμό του την πολιτική ελευθερία. Η σχέση με τους αρχαίους δυνα-

μώνει στον βαθμό που δυναμώνουν οι θέσεις των νέων Ελλήνων στο παρόν, επικουρικά και μόνο οι αρχαίοι δυναμώνουν τους νεότερους. Οχι όμως ακριβώς επικουρικά.

Γιατί, δεν πρέπει να διαφεύγει της προσοχής μας ότι το ίδιο διάστημα, από το 1700 έως το 1800, αλλάζει επίσης και η σχέση της Ευρώπης με την αρχαία Ελλάδα. Όταν ο Ντέιβιντ Χιουμ, ο κορυφαίος Βρετανός στοχαστής και ιστορικός, έγραφε στα 1740 ότι «η Ευρώπη του καιρού του αποτελούσε σε μεγέθυνση ένα αντίγραφο της αρχαίας Ελλάδας» διατύπωνε μια καινούργια εν πολλοίς ιδέα, που στη διάρκεια του αιώνα θα επαναλαμβανόταν σε ποικίλες παραλλαγές, καινούργια και προς τα δύο της σκέλη. Γιατί η Ευρώπη, ως η ηγέτιδα ήπειρος του κόσμου, η Ευρώπη, ως ένας οικείος για όλους τους Ευρωπαί-

ους τόπος, η Ευρώπη ως η κοιτίδα των μεγαλύτερων πνευματικών και καλλιτεχνικών επιτευγμάτων της ανθρωπότητας, τότε αναδεικνύεται σε μια νέα και ηγεμονική αναφορά, σε μια νέα και περιζήτητη ταυτότητα. Οτι αυτή η νέα και εκκοσμικευμένη ευρωπαϊκή συνείδηση διάλεξε την αρχαία Ελλάδα για καθρέφτη της, αναδεικνύοντάς την προς τα τέλη του αιώνα σε τόπο καταγωγής του δικού της, του ευρωπαϊκού, πολιτισμού ασφαλώς ενδυνάμωσε και διευκόλυνε την επιτάχυνση και την εμπάθνηση του δεσμού που οι νεότεροι Έλληνες αποκτούσαν τόσο με την ευρωπαϊκή όσο και με την ελληνική τους συνείδηση. Ωστε, να μπορεί κανείς να σκεφτεί ότι η κίνηση προς την Ευρώπη και η κίνηση προς την Ελλάδα αποτελούσαν τελικά, για τους νεότερους Έλληνες, δύο όψεις

Αρχαιογνωσία και νεωτερικότητα

◀ Πορτρέτο του Κοραή από τον εκτός εμπορίου τόμο της έκδοσης των «Γεωγραφικών» του Στράβωνα (1817). Ο Κοραής, επιμελητής της έκδοσης, απεικονίζεται με την ενδυμασία αρχαίων Ελλήνων.

Τον ΓΙΩΡΓΟΥ ΤΟΛΙΑ

Ιστορικού, ΚΝΕ/ΕΙΕ

ΟΤΑΝ ΓΙΝΕΤΑΙ λόγος για τις συστηματικές προσπάθειες ενοφθαλμισμού του αρχαίου ελληνικού παρελθόντος στο ενεργό παρόν, ανάμεσα στα πρώτα ονόματα που έρχονται στη σκέψη μας είναι εκείνο του Αδαμάντιου Κοραή. Πράγματι, στο έργο του Κοραή κυριαρχούν δύο αλληλένδετες προϋποθέσεις της ελληνικής χειραφέτησης: ο εξελληνισμός -η σύνδεση του νεώτερου ελληνικού πολιτισμού με τον αρχαίο- και η ηθική, μορφωτική και πολιτική προετοιμασία της ελληνικής κοινωνίας προς την επανάσταση και την δημιουργία ενός σύγχρονου, αστικού και δημοκρατικού κράτους - έθνους.

Εθνική αφύπνιση και αρχαιότητα στο έργο του Αδαμάντιου Κοραή

Εχουν έως τώρα γραφεί πολλά για τις επιλογές του Κοραή και έχουν κατά καιρούς υποδειχθεί μια σειρά κινητηρίων και κινήτρων: ο προσωπικός, ο ψυχολογικός παράγοντας, το ευρωπαϊκό πολιτιστικό περιβάλλον, οι ντόπιες φιλογολικές παραδόσεις. Η ενασχόληση του Κοραή με την αρχαιότητα χρεώνεται συνήθως σε ένα επιτυχές μίγμα αντικειμενικών και υποκειμενικών παραμέτρων, όπως η καταγωγή του και το λόγιο οικογενειακό του περιβάλλον, ο νεοκλασικισμός και το κίνημα επιστροφής προς την αρχαιότητα που χαρακτηρίζει τη δυτική ευρωπαϊκή παιδεία κατά τον φθίνοντα 18ο και τον αρχόμενο 19ο αιώνα ή, ακόμη, η αίγλη της δημοκρατικής Αθήνας στα επαναστατικά περιβάλλοντα. Αναμφισβήτητα όλοι αυτοί οι παράγοντες επέδρασαν καταλυτικά στις επιλογές του Κοραή, και δικαιολογούν το σχήμα τους χωρίς ωστόσο να το ερμηνεύουν.

Από τα 1803 και μετά, με την έκδοση του Υπομνήματος για την παρούσα κατάσταση του Πολιτισμού στην Ελλάδα, του μανιφέστου της νεοελληνικής χειραφέτησης, οι προσπάθειες του Κοραή θα εστιασθούν αποκλειστικά στην «αναγέννηση» της Ελλάδας. Στο 1804, με την παρότρυν-

▶ Λιθογραφία με παράσταση της προτομής του Κοραή (1748-1833) με βάση το νεκρικό του εκμαγείο, η οποία παραπέμπει έντονα σε αρχαιοελληνικές προτομές φιλοσόφων.

▲ Προμειωπίδα της «Encyclopaedia Britannica» (Λονδίνο 1797), η οποία συνδράζει το εκογχρονοτικό με το ουμανιστικό κλίμα. Ρητορική εικόνα που συνδέει τη διάδοση των επιστημών με την αναβίωση της αρχαιότητας.

ση ενός εμπνευσμένου εμπορευόμενου λόγιου, του φίλου του Αλέξανδρου Βασιλείου, ο Κοραΐς εκδίδει το μυθιστόρημα του Ηλιοδώρου, τα «Αιθιοπικά», αποβλέποντας να αντικαταστήσει τα λαϊκά αναγνώσματα και τις μεταφράσεις της ελαφράς ευρωπαϊκής λογοτεχνίας, με ένα προσιτό γλωσσικά και θεματικά έργο της ελληνικής αρχαιότητας. Στο 1805 θα δρομολογηθεί το μεγάλο εκδοτικό πρόγραμμα της Ελληνικής Βιβλιοθή-

κης, με χρηματοδότηση των αδελφών εμπόρων Ζωσιμάδων. Η σειρά θα περιλάβει δεκαεφτά τόμους με έργα αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων ηθικού, πολιτικού, ιστορικού ή γεωγραφικού αντικειμένου (Πλούταρχος, Αριστοτέλης, Στράβων, Ξενοφών, Πλάτων, Λυκούργος, Ισοκράτης) και θα πλαισιωθεί από τους εννέα τόμους των Παρέργων της Ελληνικής Βιβλιοθήκης (Αΐσωπος, Πολύαινος, Ξενοκράτης, Μάρκος Αυρήλιος, Πλούταρχος,

Ονήσανδρος, Επικτήτος). Τα εκτενή εισαγωγικά κείμενα στους αρχαίους συγγραφείς, οι «Αυτοσχέδιοι Στοχασμοί» του, νουθετούν και ενημερώνουν σε θέματα γλώσσας, παιδείας και, πρωτίστως, πολιτικής συμπεριφοράς.

Αρχαιομάθεια και Εθνική Αναγέννηση

Ο Κοραΐς είναι ένας από τους σημαντικούς κρίκους στη μακρά αλυσίδα των ελληνομαθών Ελλήνων λογίων, που έσκυψαν πάνω από το παρελθόν της ελληνικής παιδείας και γλώσσας και προσπάθησαν να το διατηρήσουν ζωντανό. Πράγματι, η μελέτη και η καλλιέργεια της κλασικής γραμματείας και γλώσσας, αυτό που στη Δύση ονομάστηκε «ουμανισμός», αποτελεί ένα διαρκές, ενδημικό θα λέγαμε, χαρακτηριστικό της ελληνικής παιδείας. Η ιδιότητα αυτή διαχρονία δεν είναι ωστόσο ειδική: αποτελεί περισσότερο μια έκφραση των σκληρύνσεων και των αγχωμάτων που επιβάλλει το παρελθόν στην πορεία των πραγμάτων και λιγότερο μια απόδειξη της συνέχειας του ελληνικού πολιτισμού, καθώς ο τελευταίος αποτελεί μια σύνθετη κοινωνική διεργασία, μία από τις συνιστώσες της οποίας είναι και η λόγια παράδοση. Εντούτοις, η διαρκής ελληνική παράδοση αρχαιομάθειας (ας το πούμε έτσι μιας και ο ορθότερος όρος «ελληνικός ελλητισμός» παρουσιάζει πολλά προβλήματα), καταλαμβάνει σχεδόν σταθερά μια κεντρική θέση στον χώρο της εκπαίδευσης και επιδρούσε με τον τρόπο αυτό στο σύστημα επεξεργασίας και παραγωγής των ιδεών.

Κατά τους νεώτερους χρόνους, η ίδια παράδοση αποτέλεσε ένα είδος πολιτιστικής γέφυρας, που συνέδεε την ελληνική λογιόσυνη με τον δυτικό ουμανισμό και που εγκαθιστούσε, ένθεν και ένθεν, μια σειρά από νοητικές συγγένειες και δεκτικότητες, που δεν παρατηρούνται με την ίδια ένταση και συχνότητα στους υπόλοιπους τομείς του πολιτισμού. Στη γέφυρα αυτή στάθηκε ο Αδαμάντιος Κοραΐς, σε μια προσπάθεια να εκμεταλλευτεί τα κεκτημένα πλεονεκτήματα ενός κοσμοπολίτικου ή οικουμενικού ελλητισμού και, ταυτόχρονα, να τους προσδώσει νέο περιεχόμενο και μίαν άλλη προοπτική.

Οι απόψεις του Κοραΐ είναι ήδη συγκροτημένες στο Υπόμνημα του 1803. Στο έργο αυτό διερευνάται η δυναμική των φυσικών, ηθικών, κοινωνικών και πολιτιστικών όρων που διαμορφώνουν και ενοποιούν το ελληνικό έθνος. Τα φαινόμενα προσεγγίζονται ως μία φυσική ιστορία του πολιτισμού, μια μελέτη των αιτιών της ακμής, της παρακμής και της παλιγγενεσίας του. Η δημιουργική σύνδεση τόσο με την ελληνική αρχαιότητα όσο και την ευρωπαϊκή Δύση αποτελούν τους δύο κεντρικούς άξονες της επιχειρηματολογίας του: θα τους συναντάμε πλέον συστηματικά σε όλο το μετέπειτα έργο του.

α)

β)

▲ Η πορεία μιας αλληγορικής εικόνας:
 α) Η Ελλάδα δέσμια, κόρημα στη σελίδα τίτλων της αρχαιολογικής περιήγησης του Choiseul-Gouffier (1784)
 β) Η Ελλάδα σκλάβο, προμετωπίδα της έκδοσης «Σάλπιγμα Πολεμοτήριον» (1800)
 γ) Η «αναγέννηση» της Ελλάδας από τον Ρήγα και τον Κοραή. Λαϊκή λιθογραφία, 19ος αι.

γ)

Ο Κοραΐς αποτελεί έναν οριακό κρίκο της αλυσίδας των Ευρωπαϊκών αρχαιομαθών, οι οποίοι μέσα από τη σπουδή του παρελθόντος στήριξαν την ανάπτυξη των νεωτερικών κοινωνικών και πολιτικών οντοτήτων, παρέχοντάς τους διαπιστευτήρια γενεαλογίας και ιστορικής νομιμότητας. Τόσο στο Υπόμνημα όσο και σε πολλά σημεία των «Στοχασμών» του, η τέχνη του Κοραή διασταυρώνεται με τις αρχαιολογικές διαθέσεις και πρακτικές: είναι κι αυτή μια λόγια και συστηματική διερεύνηση των αρχών, της δυναμικής και της πορείας του πολιτισμού και αποσκοπεί εξίσου στην επιβεβαίωση των διεκδικήσεων, την ιστορική νομιμοποίηση των αναδυόμενων εθνικών ταυτοτήτων και σε μια τεκμηριωμένη εκτίμηση φιλοσοφικού τύπου της φύσης και του χαρακτήρα του πολιτισμού.

Η ενασχόληση του Κοραή με την αρχαιότητα αποτελεί μία χρονικά και ποιοτικά προωθημένη εκδοχή της αρχαιολογικής μεθοδολογίας. Στην πρότασή του, η αρχαιότητα επιστρατεύεται και μετατρέπεται στο μέσον διά του οποίου τεκμηριώθηκε,

προπαγανδίστηκε και τελικά βιώθηκε η νεοελληνική εθνική αφύπνιση.

Η τοποθέτησή του έρχεται μετά τη μεγάλη διαμάχη αρχαίων και μοντέρνων, όταν έχει κοπεί πλέον ο ομφάλιος λώρος που συνέδεε τον δυτικό πολιτισμό με την αρχαιότητα και το παρελθόν ήταν πα ολοκληρωμένο και ενταφιασμένο με την προσήκουσα τιμή. Επιπλέον, οι θέσεις του εκφράζονται μετά τα 1789, όταν ο Διαφωτισμός έχει πλέον εκδηλωθεί ως ο ιδεολογικός καταλύτης της Επανάστασης, κεντρικός φορέας πνευματικών και κοινωνικών μεταρρυθμίσεων. Αρχαιομάθεια και Διαφωτισμός τον οδηγούν σε μια βαθιά πίστη στη φιλελεύθερη αστική δημοκρατία και στη σύνθετη θεώρηση του πολιτικού, του κοινωνικού και του πολιτιστικού. Η θεώρηση αυτή, ιστορική και εξελικτική, ενεργοποιεί διεργασίες της μορφωτικής ενοποίησης της ελληνικής κοινωνίας -μέσω του εξελληνισμού της παιδείας και της γλώσσας αλλά και της ενιαίας αναφοράς σε ένα κοινό παρελθόν- και ταυτόχρονα εκείνες της «αναγέννησης» των πολιτικών, κοινωνικών και πολιτιστι-

◀ Προσωπογραφία του Ζώη Ζωσιμά (+1828), ενός από τους έξι αδελφούς Ζωσιμάδες, χορηγούς της Ελληνικής Βιβλιοθήκης του Αδαμάντιου Κοραή. Έργο του Νικηφόρου Λύτρα. Αθήνα, Συλλογή Νομισματικού Μουσείου.

κών θεσμών, που είχε διαβρώσει και εκφυλίσει η μακρόχρονη ξένη και δεσποτική διακυβέρνηση.

Η ενσωμάτωση της αρχαίας κληρονομιάς

Ο Κοραΐς, ήδη από το Υπόμνημα του 1803, παρατηρεί την ανάδυση στην Ελλάδα και την ελληνική διασπορά στη Δύση, μιας τάξης ορθοδόξων, ελληνοφώνων εμπόρων, που διαμορφώνεται από τη συναλλαγή και την επαφή με τη Δύση. Οι επιτυχείς οικονομικές τους δραστηριότητες τους έχουν ήδη εισαγάγει στη νεωτερικότητα και η νέα αυτή θέση οφείλει να συνοδεύεται από τον κοινωνικό και πολιτιστικό εκσυγχρονισμό. Έτσι, ο Κοραΐς τους παροτρύνει συστηματικά να ιδρύσουν σχολεία και βιβλιοθήκες, να χρηματοδοτήσουν εκδόσεις, να στηρίξουν με υποτροφίες τις σπουδές των νέων Ελλήνων στο εξωτερικό. Ταυτόχρονα παροτρύνει την ελληνική διανομή να εκσυγχρονιστεί και αυτή. Να μετακενώσει τα επιτεύγματα του δυτικού πολιτισμού στην ελληνική παιδεία: να ιδρύσει φιλολογικές εφημερίδες ώστε να παρακολουθείται συστηματικά η ευρωπαϊ-

κή πνευματική κίνηση, να μεταφράσει και να εκδώσει τα σημαντικότερα δυτικά έργα, να εκτιμήσει και να αφομοιώσει την αρχαία κληρονομιά.

Ο Κοραΐς δεν πρεσβεύει κανενός είδους επιστροφή στην αρχαιότητα, παρά μια δημιουργική ενσωμάτωση της αρχαίας κληρονομιάς στο παρόν, μια ενεργητική επανασύνδεση ώστε να σφυρηλατηθεί ο αναδυόμενος ελληνικός εθνικός χαρακτήρας. Η ενεργοποίηση της αρχαιότητας πραγματοποιείται μέσα από τις εκδόσεις των αρχαίων συγγραφέων και συνοδεύεται από μια ενδιαφέρουσα επέμβαση στη γλώσσα. Πρόκειται για την περίφημη «μέση οδό», μια αρχαιοδιφική διαδικασία ανέλκυσης (γνίστε και κατασκευής) ενδιάμεσων σταθμών στην ιστορική εξέλιξη της κάθε λέξης, με τρόπο ώστε να διατηρείται αρκετό από το σύγχρονο νόημα και τη σύγχρονη εκφορά τους και ταυτόχρονα να είναι ορατή η επαφή τους με την αρχαία γλώσσα. Το γλωσσικό αυτό ιδίωμα στο οποίο ο Κοραΐς, ως συγγραφέας, κατάφερε να προσδώσει σαφήνεια και γλυκύτητα, προσέκρουσε στις αντιδράσεις τόσο των ολίγων οπαδών της φυσικής γλώσσας, όσο και σε εκείνη των πολλών αρχαϊστών, οι οποίοι τελικά υπερίσχυαν.

Η αρχαιότητα για τον Κοραΐ δεν αποτελεί πλέον το ένδοξο παρελθόν στο οποίο προσέβλεπε με μελαγχολική νοσταλγία η ελληνική λογιόσύνη και από το οποίο αντλούσε υπερηφάνεια και προκατάληψη. Η ανάκτηση και η ενσωμάτωση του παρελθόντος αποτελεί πρώτιστα πολιτική πράξη αυτοσυνειδησίας, απαραίτητη προϋπόθεση της εθνικής χειραφέτησης. Η σύνδεση με την αρχαιότητα, αποτελούσε ένα ασφαλές διαπιστευτήριο της νεώτερης ελληνόφωνης, χριστιανικής εθνότητας που αναδυόταν μέσα από την κατάρρευση του οθωμανικού κόσμου, διαβατήριο και ταυτόχρονα ταυτότητα για όσους επιθυμούσαν να γίνουν Έλληνες και όχι «χριστιανοί τουρκίζοντες», όπως ο ίδιος έλεγε, ή ορθόδοξοι λεβαντίνο εμπορευόμενοι. Ο εξελληνισμός απέβαινε έτσι το απαραίτητο συμπλήρωμα του νεωτερισμού, η μόνη, σύμφωνα με τον Κοραΐ, ασφαλής κατεύθυνση στην οποία έπρεπε να πορευθεί η νεοελληνική κοινωνία.

Η πρόταση του Κοραΐ προσέδιδε περιεχόμενο και προοπτική στη σύνθετη διεργασία της ελληνικής εθνικής αφύπνισης, ενσωματώνοντας το παρελθόν στο παρόν ώστε να διασφαλισθεί το μέλλον. Ταυτόχρονα η

πρότασή του διατηρούσε τις αναγκαίες και λεπτές ισορροπίες ανάμεσα στους τρεις ασυμβίβαστους κόσμους από τους οποίους αντλούσε το υλικό του: έναν κόσμο εκπνέοντα, γεμάτο μνήμες, αδράνειας και αγκυλώσεις, έναν κόσμο νεκρό περιβεβλημένο ένδοξη αιγλή και έναν ζωντανό κόσμο, γεμάτο σφρίγος και υποσχέσεις.

Καθώς η ελληνική κοινωνία έμελλε να μετεωρισθεί στο ιδιότυπο αυτό μεταίχμιο στα χρόνια που ακολούθησαν, ρίχνοντας το βάρος της τότε προς τη μία και τότε προς την άλλη κατεύθυνση, η συνδρομή του Κοραΐ ερμηνεύθηκε με διαφορετικό τρόπο, ανάλογα με τις εκάστοτε κυρίαρχες τάσεις και προτεραιότητες. Η τάση επανασύνδεσης με την αρχαιότητα αποδεσμεύθηκε σταδιακά από το ιστορικό και οικουμενικό της πλαίσιο, από τις ανάγκες ενοποίησης και ταυτότητας που εξυπηρετούσε. Στο ελεύθερο ελληνικό κράτος, η επανασύνδεση εκφράσθηκε τελικά από συντηρητικές εθνικιστικές τοποθετήσεις, που σκληρύνονταν ολοένα και περισσότερο, έως την τελική απογύμνωση τους από κάθε περιεχόμενο. Αυτά όμως ανήκουν σε μια άλλη συζήτηση. ❧

Μια γνήσια ελληνική τραγωδία

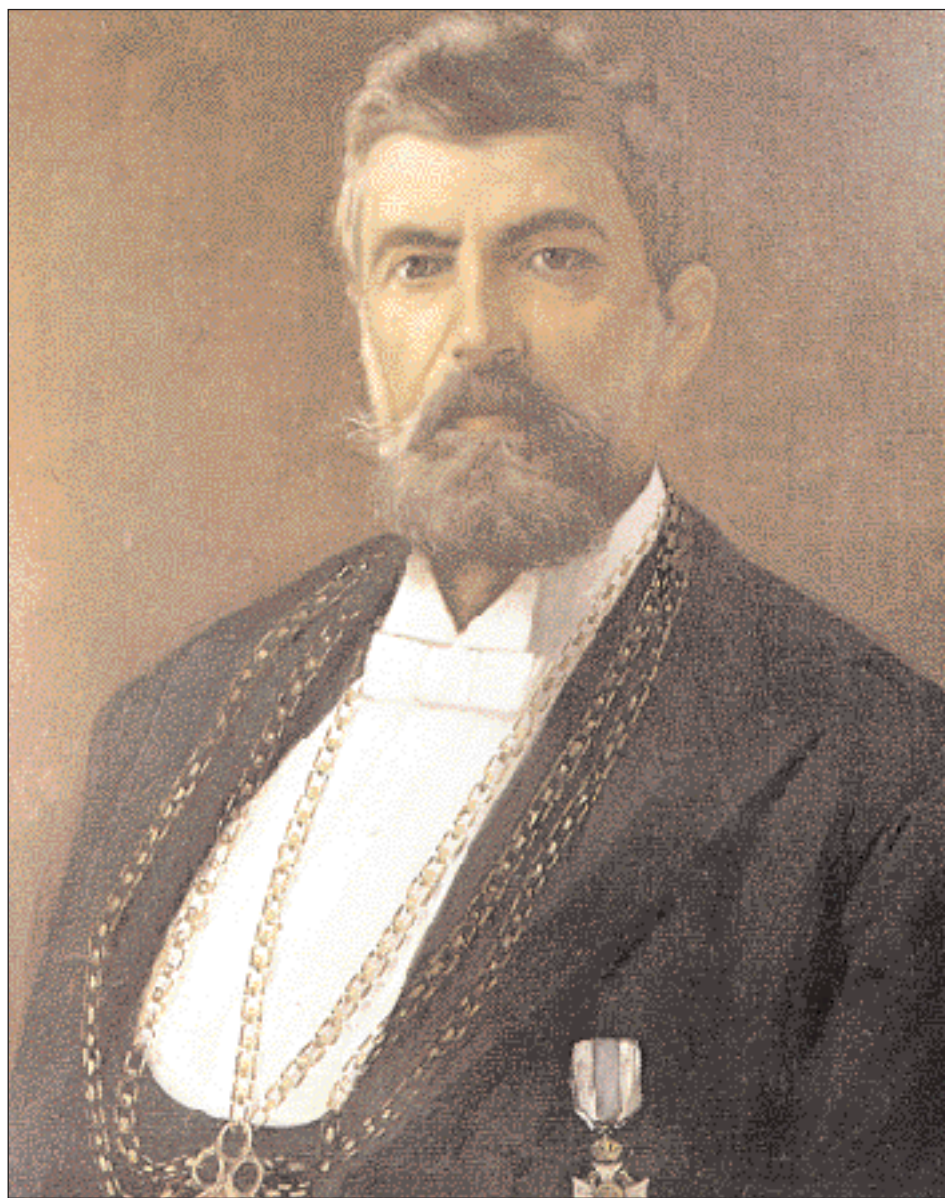

► Ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος σχεδιάζει το 1852 τις τρεις περιόδους του Ελληνισμού, την αρχαία, μέση και νεώτερη. Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

Τον **MICHAEL HERZFELD**

Καθηγητή Ανθρωπολογίας
στο Πανεπιστήμιο Χάρβαρντ

ΟΤΑΝ Ο ΜΑΡΤΙΝ ΜΠΕΡΝΑΛ δημοσίευσε το περιβόητο έργο του, «Μαύρη Αθηνά», οι αντιδράσεις των κλασικών φιλολόγων ήταν στη συντριπτική πλειονότητά τους αρνητικές. Οχι λιγότερο αρνητική, ωστόσο, υπήρξε η υποδοχή που οι Έλληνες αστοί επεφύλαξαν στον συγγραφέα, η βασική αμαρτία του οποίου ίσως να ήταν το να έχει ξεσκεπάσει πόσο αποφασιστική και ανελέητη ήταν πράγματι η παγίδα που οι Δυτικοί επεφύλαξαν στους Έλληνες «πελάτες» τους. Γιατί (αν ο Μπερνάλ δεν αστοχούσε) έτσι όπως τους ανάγκασαν να εγκαταλείψουν (ή τουλάχιστον να κρύψουν με πέπλο σεμνότητας) ό,τι οικείο υπήρχε στη ζωή τους –δημοτική γλώσσα, ρεμπέτικη μουσική, σεξουαλικά ανέκδοτα και δημοτικά τραγούδια που δε συμμορφώνονταν με την επίσημη ηθική και την επίσημη ιστοριογραφία–, οι ίδιοι οι υποστηρικτές του κλασικού ιδεώδους αρνήθηκαν τις πεποιθήσεις των αρχαίων Ελλήνων για το θέμα της καταγωγής τους, επειδή εκείνοι την τοποθέτησαν σε σημιτικές και «αφρικανικές» πηγές, νευραλικά σημεία δηλαδή για τους εφευρέτες-υποστηρικτές της φυλετικά «αρείου» προέλευσης των «γνήσιων» ευρωπαϊκών λαών. Το καλούπι

◄ Πορτρέτο του Ν. Γ. Πολίτη (1852-1921), ιδρυτή της Λαογραφίας στην Ελλάδα. Ο Πολίτης συνέκρινε τα νεοελληνικά έθιμα με τα αρχαία, προσαθώνια να αποδείξει τη συνέχεια του Ελληνισμού. Πανεπιστήμιο Αθηνών.

▲ *Αθηναίες με στολές Αμαλίας χορεύουν ελληνικούς χορούς. Η καθιέρωση της στολής της «Αμαλίας» εξέφραζε το ενδιαφέρον των Οθωνα για τη διατήρηση παραδοσιακών στοιχείων εμπνευσμένων κυρίως από τα νησιά. Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη.*

πρωτοφτιάχτηκε στα λαμπρά πανεπιστήμια της Γερμανίας τον 18ο αιώνα – στη γενέτειρα δηλαδή τόσο της εξουσιαστικής φιλολογικής έρευνας όσο και μιας θεωρίας περί «Αρείων» που τελικά θα οδηγούσε και στις θηριωδίες των ναζί.

Το ότι ο ίδιος ο Μπερνάλ δεν αναφέρθηκε ταυτόχρονα στη θυσία των σημερινών Ελλήνων στον βωμό του ίδιου ρατσιστικού ιδεολογήματος με τον επιμέρους αποκλεισμό τους από τη μεγάλη διήγηση περί ελληνικής ιστορίας, αναπαράγει την «εκκάθαση» της αρχαίας ελληνικής ιστορίας από τους Δυτικούς. Αυτό αποδεικνύει, κατά τρόπο απρόσμενο και άκρως ειρωνικό, πόσο βαθιά η νεοκλασική ερμηνεία έχει ριζώσει στην επιστημονική φαντασία της Δύσης γενικά.

Οντως, παράλληλα με το περιεργό γεγονός ότι οι Δυτικοευρωπαίοι αγνόησαν τη γνώμη των αρχαίων Ελλήνων για τη γένεση του δικού τους πολιτισμού (παρ' όλους τους φό-

ρους τιμής που απένειμαν στον «εκλιπόντα» πολιτισμό), έτσι ακριβώς οι νεώτεροι Έλληνες αναγκάστηκαν να αποβάλουν ως ξένα προς τη ταυτότητά τους όσα στοιχεία του σημερινού πολιτισμού τους έδειχνε την επιρροή τουρκικών, αραβικών, αλβανικών, σλαβικών και άλλων δόξων μη αρχαίων ελληνικών πηγών, και να δεχτούν αντίστροφα ως δικά τους τα προϊόντα του κυρίως βαρβαρικού νεοκλασικισμού που έφτασαν μαζί με τον Οθώνα. Ετσι, ξενόφερτα στοιχεία πρόσφατης παραγωγής αντικατέστησαν τα καθημερινά βιώματά τους ως τεκμήρια της ελληνικής πεμπτουσίας. Αυτή δεν ήταν μια όντως γνήσια ελληνική τραγωδία;

Της τραγωδίας αυτής η λαογραφία υπήρξε κεντρικός και καθοριστικός άξονας. Ποιος άλλος λαός υποχρεώθηκε να καταστρέψει ό,τι οικείο υπήρχε και να παραμορφώσει τις «εθνικές παραδόσεις» της στο καλούπι μιας εξελικτικής λαογραφίας

και μιας βικτωριανής σεμνοτυφίας, για να διεκδικήσει το τίμημα μιας λεγόμενης ανεξαρτησίας η οποία, στην πραγματικότητα, κάθε άλλο παρά ανεξαρτησία ήταν; Η Ελλάδα πλήρωσε βαριά το τίμημα τού να είναι η κοιτίδα του δυτικού πολιτισμού: διακρίνεται με το να είναι η μοναδική χώρα που υποχρεώθηκε (στην πράξη, αν όχι επίσημα) να υιοθετήσει τον τίτλο «σύγχρονη» («modern Greece») για να υπενθυμίσει στους εξωτερικούς παρατηρητές ότι ακόμη και σήμερα, ανάμεσα στα αξιοθαύμαστα ερείπια μιας ένδοξης ιστορίας, κατοικούν και άνθρωποι εξίσου αντάξιοι προσοχής.

Αρχαιοδιφική εργασία καθαρισμού της γλώσσας

Στην αρχαιοδιφική εκστρατεία να καθαριστεί (όπως η γλώσσα) ο σημερινός ελληνικός πολιτισμός από κάθε

ixnos «μη ευρωπαϊκής» επίδρασης (σύμφωνα πάντα με την εντελώς εξωγενή αισθητική του νεοκλασικισμού), η λαογραφία έγινε ο κατ' εξοχήν χώρος για την επιστημονική ανάδειξη της αδιάσπαστης πολιτιστικής συνέχειας των σημερινών τότε Ελλήνων με τους αρχαίους. Ξένοι και ντόπιοι λαογράφοι έψαχναν πυρετώδως για να ανιχνεύσουν κάθε παραλληλισμό μεταξύ της αρχαίας λογοτεχνίας και των σημερινών δημοτικών τραγουδιών και παραμυθιών που θα μπορούσε να συμβάλει μια για πάντα στην εδραίωση της επίσημης ελληνικής ταυτότητας. Έδιναν εξαιρετική σημασία στις πιο οριακές περιοχές του σημερινού ελληνισμού (Κρήτη, Κύπρος, Πόντος κ.λπ.), που τις θεωρούσαν ως θησαυροφυλάκια των λιγότερο «μολυσμένων» επιβιώσεων του αρχαίου πολιτισμού, αντίθετα με την κατά το ήμισυ περίπου αρβανιτόφωνη πρωτεύουσα, όπως ήταν η Αθήνα τα πρώτα χρόνια του νεοσύστατου ελληνικού κράτους. Ωστόσο, βρήκαν κατά παράδοξο τρόπο τις πιο σημαντικές αρχαίες απαρχές στην Αθήνα κι όχι στα απόμερα κρησφύγετα του σημερινού ελληνισμού. Έτσι, με την εγκαθίδρυση του νέου διοικητικού κέντρου στην Αθήνα, «αθηναϊκοποιήθηκαν» εκ των υστέρων τα ποικιλόμορφα παρελθόντα της χώρας και αφομοιώθηκαν στην ενιαία διήγηση της εθνικής παλιγγενεσίας. Αντί να τονιστεί η τοπική (δωδεκανησιακή) συνέχεια που μαρτυρείται από τα λεγόμενα κελιδονίσματα, τα τραγούδια αυτά, με τα οποία τα παιδιά καλωσορίζουν την άνοιξη, εντάχθηκαν σε μια εικόνα εθνικής επιβίωσης.

Η προσπάθεια αυτή ανταποκρινόταν σε μια επιτακτική ανάγκη. Πριν αρχίσει η πάλη για την εθνική ανεξαρτησία, λίγοι Έλληνες είχαν ενδιαφερθεί επιστημονικά για τη λαογραφία. Οι πρώτοι λαογράφοι στην Ελλάδα ήταν Ξακουστοί Ξένοι, όπως οι Claude Fauriel, Theodor Kind και Werner von Haxthausen. Μετά την Επανάσταση, η κατάσταση άλλαξε ριζικά, και ανταμώνουμε τα πρώτα σπουδαία ελληνικά συγγράμματα περί λαογραφίας (π.χ., των Γεωργίου Ευλαμπίου (1843), Αναστασίου Γεωργιάδη Λευκία (1843), Ιωάννη Βενιζέλου (1846), Μιχαήλ Δελέκου (1852) και ιδιαίτερα του ακούραστου Σπυριδώνος Ζαμπέλιου (1852 και 1859). Βασικό κίνητρο για όλους υπήρξε η πρόκληση του Φαλμεράιερ.

Φαλμεράιερ

Εδώ θα ήταν ωφέλιμο να διευκρινίσουμε ότι ο Φαλμεράιερ και οι αντίπαλοί του που μιλούσαν για την «καταγωγή» των νεώτερων Ελλήνων έπασχαν από τη τότε γενική αδυναμία να διαφοροποιηθεί η γενετική από τη πολιτιστική προέλευση. Και οι δύο πλευρές ριχτηκαν στη μάχη με όλο το ζήλο που τους επέτρεπε η σχετική άγνοια. Ο μυσ Φαλμεράιερ για να προωθήσει προφανώς το ενωτικό κίνημα των Γερμανών εθνικιστών διά μέσου της υποστήριξης των Οθωμα-

► *Ο «Θεμισοκλής», ξιλόγλυπτο ακρόπρωρο του ομώνυμου ιωιτοφόρου των Αντωνίων Κριεζή από την Υδρα, αρχές 19ου αι. Η μορφή συνδέεται φνιοιογνωμικά χαρακτηριστικά ήρωα της Επανάστασης με αρχαιοελληνικά εικονογραφικά στοιχεία, όπως η περικεφαλαία, το γοργόνειο και η πανοπλία. Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο.*

νών κατά της ομόθρησκης με την Ελλάδα Ρωσίας, οι δε φιλόλογοι και λαογράφοι για να στερεώσουν τα θεμέλια του νέου ελληνικού κράτους με τη παραγωγή αποδείξεων για τη μακρά παρουσία του ελληνικού πολιτισμού στα σύνορα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (άσχετα μάλιστα που πολλοί κληρικοί ανησυχούσαν μήπως η λαογραφία αναβιώσει την αρχαία πολυθεϊστική λατρεία).

Το περισσότερο ζήλο επέδειξαν ίσως οι πιο «ακρίτες» λαογράφοι, εκείνοι δηλαδή που ζούσαν μακριά από την τότε ανατέλλουσα νέα πρωτεύουσα και που οι πατριδες τους συχνά βρίσκονταν ακόμα υπό οθωμανική διοίκηση. Ο Γεώργιος Λουκάς, που έγραφε για την Κύπρο, είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστική μορφή. Έδωσε στις επόμενες γενεές ένα πολύτιμο πρότυπο εντυπωσιακής αφοσίωσης στα εθνικά ιδεώδη και στην επιστημονική σοβαρότητα μαζί, αποκρούοντας τον Φαλμεράιερ, όπως ισχυρίστηκε, με λεπτομερειακά τεκμηριωμένες «αποδείξεις» της άμεσης ιστορικής σχέσης των σημερινών Κυπρίων με την αρχαία Ελλάδα.

Έτσι, η εγκαθίδρυση της Λαογραφίας στην Ελλάδα είχε σχεδόν από την αρχή τον χαρακτήρα κυνηγιού πολιτιστικής συνέχειας ανάμεσα στα «μνημεία του λόγου». Η όχι τυχαίως

αρχαιοδική φρασεολογία αυτήν του Ν. Γ. Πολίτη επιβεβαιώνει ως βασικό στόχο της λαογραφίας την ανίχνευση (και μερικές φορές την ανάπλαση) πολιτιστικών «επιβιώσεων».

Αυτή μάλιστα ήταν η εποχή των εξελικτικών θεωριών των Ε. Β. Tylor και J. G. Frazer. Οι θεωρίες τους εξυπηρετούσαν πλήρως την αποικιοκρατία, επειδή «εξηγούσαν» το «δικαίωμα» των «προχωρημένων» λαών να κυβερνούν τους «πρωτόγονους». Έτσι, οι επιβιώσεις λειτουργούσαν ως ίχνη της «παιδικής εποχής» της ανθρωπότητας, εμφανιζόμενες κυρίως στα παιδικά παιχνίδια των δήθεν προχωρημένων λαών, αλλά και στη καθημερινότητα των δήθεν πρωτογόνων. Οι σύγχρονοι Έλληνες δεν είχαν καθόλου υψηλή θέση σ' αυτήν την ταξινομητική διανομή των πολιτισμών.

Λογική της αποικιοκρατίας

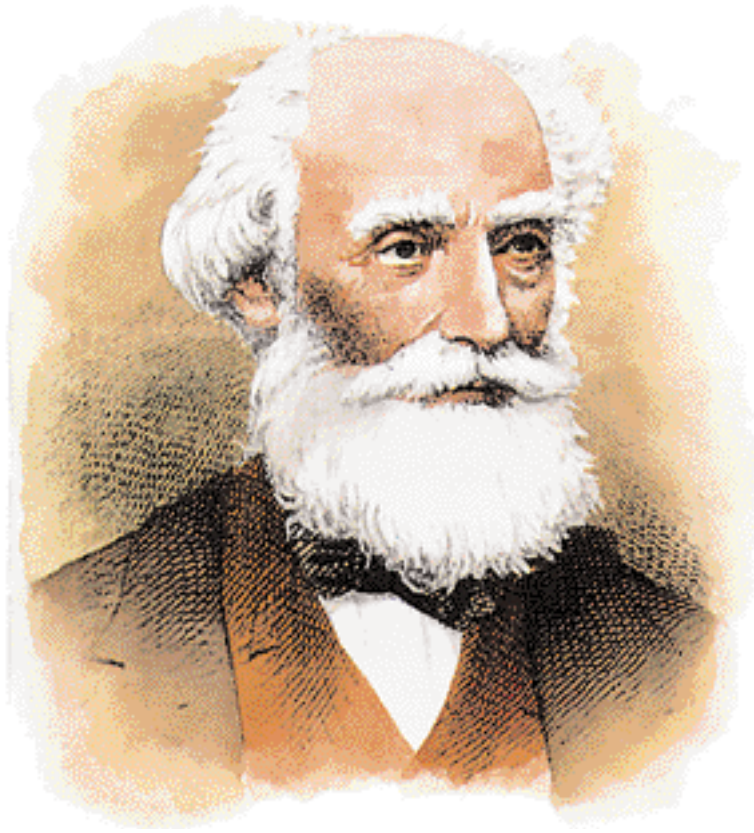
Ο τρόπος που οι ίδιοι έσπευσαν να επιλύσουν το πρόβλημα επιδεικνύει ξεκάθαρα κατά πόσο είχαν παγιδευτεί στη λογική της αποικιοκρατίας. Η λαογραφική παρερμηνεία της ανθρωπολογικής θεωρίας των επιβιώσεων (όπως την αντιλήφθηκε ήδη το 1936 η ιστορικός ιδεών Margaret Hodgen) έγινε ο χώρος αμοιβαίας παρεξήγη-

σης μεταξύ δύο δήθεν συμμαχόμενων, αλλά στην πραγματικότητα ιδεολογικά αντιπαρτιθέμενων αντιλήψεων. Για τους Έλληνες και τους καλοπροαίρετους προς αυτούς Φιλέλληνες η Επανάσταση του '21 υπήρξε η τεκμηρίωση μιας αναμενόμενης επιστροφής στις αρχαίες δόξες, ενώ αντίθετα για τους πιο κυνικούς Δυτικούς «ευεργέτες» και «προστάτες» της Ελλάδας αποτελούσε την τεκμηρίωση της σχετικά υποανάπτυκτης κατάστασης του ελληνικού πολιτισμού. Έτσι και η ίδια η λαογραφία δανειζόταν στις δύο εκδοχές συγχρόνως. Στα έργα των Σπ. Ζαμπέλιου και Ν. Γ. Πολίτη είχε μετατραπεί σε εθνικιστική επιστήμη (όπως έγινε μάλιστα σε πολλά άλλα νεοσύστατα εθνικά κράτη, ευρωπαϊκά και μη), και γι' αυτούς παρήγαγε τις πιο σαφείς ενδείξεις επαφής με τους αρχαίους πρόγονους. Στους Δυτικούς –αν όχι βέβαια στους Έλληνες θαυμαστές τους, που επεδίωκαν εντελώς πιο αντιστασιακούς στόχους– επέτρεπε να βλέπουν τους σημερινούς Έλληνες μάλλον συγκαταβατικά, ως γραφικούς τύπους, ξεπεσμένους από τα υψηλά επίπεδα του παρελθόντος, στους οποίους μόνο οι επανοικοδομητικές προσπάθειες των Δυτικών επιστημόνων θα μπορούσαν να τους ανοίξουν την ανεμενόμενη επάνοδο.

Αντώνης Μανούσος

Με άλλα λόγια, η λαογραφία, πλασμένη στην ανάγκη να δοθεί μια ισχυρή απάντηση στις απειλητικές θεωρίες του Φαλμεράιερ, έπεσε στην παγίδα που ο φαλμεραϊρισμός τους επεφύλασσε. Υπήρχαν βέβαια αντιφωνούντες, ιδιαίτερα ο Αντ. Μανούσος, ο οποίος το 1850 εξέδωσε σημαντική συλλογή δημοτικών τραγουδιών της Κέρκυρας. Στον πρόλογο διαδραματίζεται μια σκηνή μετωπικής σύγκρουσης μεταξύ ενός στεγνά ακαδημαϊκού φιλόλογου και ενός αντιπροσώπου του (εν γένει) «λαού», με τον ίδιο το Μανούσο στον ρόλο του διαιτητή που τελικά εννοεί τη vox populi. Αλλά τέτοιες πράξεις αντίστασης προς τη κυρίαρχουσα ιδεολογία ήταν σπάνιες και παρέμειναν σε μεγάλο βαθμό αδιάβαστες από τον λαό στο οποίο απευθύνονταν. Ασφαλώς δεν μπήκαν ποτέ στα αναγνωστικά βιβλία της εθνικής παιδείας. Αλλά ακόμη και στην περίπτωση των λίγων «αντιστασιακών» ανταμώνουμε τα γνωστά κηρικά και αισθητικά κριτήρια, γιατί αυτά εξέφραζαν τους επιβαλλόμενους κανόνες της εθνικής επιβίωσης και επομένως και την πορεία των λαογραφικών μελετών. Γι' αυτό, παρ' όλο που η Καταστροφή του '22 άνοιξε κάποια εναλλακτικά μονοπάτια, από τον Εμφύλιο μέχρι τη Χούντα η Λαογραφία έμεινε γενικά πιστή στο νεοκλασικισμό που τη γέννησε και που τώρα, επομένως, η ιστορική σκιά του την απειλεί με εξαφάνιση εφόσον δε προσαρμοστεί στις πραγματικότητες μιας ίσως πιο ανοικτόμυαλης, αλλά και ανοσοδότητε λιγότερο προγονόπληκτης εποχής.

Αρχαία ελληνική ιστορία

▲ Ο Σκώτος φιλέλληνας και αγωνιστής George Finlay (1799-1875) ασχολήθηκε ουστηματικά με την ιστορία των Ελλήνων υπό ξένη κατοχή. Το πρώτο του βιβλίο καλύπτει την περίοδο της ρωμαϊκής κατάκτησης από το 146 π.Χ., εκδόθηκε το 1844 σε δύο τόμους και παραμένει έως σήμερα αμετάφραστο στα Ελληνικά.

▲ Ο Ιρλανδός λογοτέχνης Oliver Goldsmith (1730-1774) εξέδωσε τη χρονιά του θανάτου του μια ιστορία της αρχαίας Ελλάδας σε δύο τόμους. Μολονότι το έργο αυτό δεν ήταν μεγάλων αξιώσεων, έγινε εξαιρετικά δημοφιλές και μεταφράστηκε σύντομα σε πολλές γλώσσες. Η ελληνική μετάφραση έγινε το 1806 με εκτενείς προσηθήκες.

Τον ΔΗΜΗΤΡΗ Ι. ΚΥΡΤΑΤΑ

Καθηγητή Αρχαίας Ιστορίας
στο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλίας

ΤΟ ΜΕΓΑΛΟ ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝ της φωτισμένης Ευρώπης για την ελληνική αρχαιότητα έγινε νωρίς αντιληπτό και από αρκετούς μορφωμένους Νεοέλληνες. Ήδη προς το τέλος του 18ου αιώνα, είχε αρχίσει να κυριεύει τους σημαντικότερους κύκλους της νεοελληνικής διανόησης. Μια αρχαιογνωσία, κυρίως γλωσσική, δεν είχε βεβαίως χαθεί ποτέ από τη γενική παιδεία των ελλνόνφωνων χριστιανών. Μέσα από τη διδασκαλία της γλώσσας είχαν διασωθεί ονόματα σοφών, καθώς και στοιχεία της διδασκαλίας τους. Όπως όμως καθιστούσε όλο και πιο φανερό η ριζοσπαστική και επαναστατημένη Ευρώπη, οι αρχαίοι Έλληνες, πέρα από τις υπηρεσίες που μπορούσαν να προσφέρουν στον τομέα της παιδείας, ήταν σε θέση να εγγυηθούν, ειδικώς στους Νεοέλληνες, και προοπτικές εθνικής αναγέννησης. Η διεθνής τους αναγνώριση τους καθιστούσε εφελτήριο για πολιτικές διεκδικήσεις. Ως πρόγονοι πλέον, καλούσαν τους απογόνους να διεκδικήσουν το κράτος που οι ίδιοι δεν είχαν κατορθώσει να συγκροτήσουν.

Όπως οι μορφωμένοι Ευρωπαίοι, οι Νεοέλληνες προσπάθησαν να συνομιλήσουν με τους αρχαίους κατά το δυνατόν άμεσα. Η μεγάλη χρονική απόσταση που τους χώριζε θεωρήθηκε αμελητέα. Γεφυρωνόταν από πολλές κοινές αξίες και τη σφοδρή επιθυμία των νεοτέρων να ξανακατακτήσουν τη δόξα των παλαιότερων. Ο κόσμος των Νεοελλήνων άρχισε να αναζωογονείται με την παρουσία των αρχαίων Ελλήνων. Στις επιδιώξεις τους αυτές, οι Νεοέλληνες βρήκαν στους βίους του Πλουτάρχου έναν από τους καλύτερους οδηγούς. Ο γλαφυρός τρόπος με τον οποίο γίνεται σε αυτούς λόγος για τους ενάρετους και ένδοξους άνδρες του παρελθόντος ταίριαζε απολύτως στα ενδιαφέροντα και τις ανάγκες τους. Παρομοίως χρήσιμοι αποδείχτηκαν ο Ξενοφών, ο Λουκιανός και αρκετοί από τους μεγάλους ρήτορες.

Στα πρώτα της στάδια, η προσέγγιση με τους αρχαίους που επιχειρούσαν οι Ευρωπαίοι και, συνακόλουθα, οι Νεοέλληνες δεν είχε σαφή ιστορική διάσταση. Στο βαθμό που οι ενάρετοι και σοφοί άνδρες του παρελθόντος είχαν κάτι ενδιαφέρον να διδάξουν στους νεότερους, οι ιστορικές συγκυρίες στις οποίες είχαν ζήσει δεν παρουσίαζαν μεγάλο ενδιαφέρον. Η προσέγγιση γινόταν με τρόπο επι-

λεκτικό. Αξιο μελέτης δεν ήταν ό,τι είχε συμβεί ούτε οι συνθήκες που το είχαν προκαλέσει αλλά ό,τι μπορούσε να αποτελέσει παράδειγμα για στοχασμό και μίμηση.

Πρώτες αυτοτελείς ιστορίες της αρχαιότητας

Πριν να εκπνεύσει ο 18ος αιώνας, άρχισαν να εμφανίζονται στη Βρετανία οι πρώτες αυτοτελείς ιστορίες της ελληνικής αρχαιότητας. Στις πλέον δημοφιλείς τους εκδοχές θύμιζαν περισσότερο παραμύθι, χωρίς να προβαίνουν σε έλεγχο των πηγών και σε διασταύρωση στοιχείων. Στις πλέον συστηματικές τους εκδοχές υπηρετούσαν σαφείς και δηλωμένες πολιτικές επιδιώξεις. Στέκονταν, κυρίως, σε ζητήματα πολιτικής διακυβέρνησης, υπογραμμίζοντας τους κινδύνους της δημοκρατίας. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι πρώτοι μελετητές της αρχαίας ελληνικής ιστορίας δεν προέρχονταν από την ακαδημαϊκή κοινότητα και δεν ήταν εξ επαγγέλματος ιστορικοί. Μόλις στο μέσον του 19ου αιώνα, άρχισε πλέον η μελέτη της αρχαίας ελληνικής ιστορίας με τρόπο συστηματικό και με τις αρχές που είχαν ήδη καθιερωθεί στην ιστορική επιστήμη. Το νέο ξεκίνημα έγινε και πάλι στη Βρετανία αλλά από φιλελεύθερη σκοπιά αυτή τη φορά. Για την οξυδέρκεια του και την κριτική αξιοποίηση των πηγών ξεχώρισε το έργο του George Grote (1794-1871), ο οποίος πάντως επίσης δεν προερχόταν από το ακαδημαϊκό κατεστημένο.

Η νέα ιστορική ματιά χαρακτηριζόταν και αυτή από το γενικότερο πάθος για τους αρχαίους Έλληνες. Επιχειρούσε και αυτή να δείξει ότι από το μακρινό παρελθόν μπορούσαν να συναχθούν χρήσιμα συμπεράσματα για το παρόν. Σε αντίθεση ωστόσο με τις άλλες προσεγγίσεις που γνώριζαν ευρεία διάδοση, η ιστορική οπτική του Grote και άλλων μελετητών τοποθετούσε τους αρχαίους Έλληνες και τα έργα τους αυστηρά στην εποχή τους. Στις νέες ιστορίες, οι αρχαίοι Έλληνες δεν ήταν επίκαιροι επειδή απευθύνονταν, γενικώς, στην ανθρωπότητα αλλά επειδή ήταν τέκνα μια συγκεκριμένης συγκυρίας. Με τη μάχη της Χαϊρώνειας το 338 π.Χ. και την κυριαρχία των Μακεδόνων, η συγκυρία αυτή είχε φθάσει στο τέλος της – και μαζί της ό,τι από την αρχαία ελληνική ιστορία ήταν αξιο μελέτης. Η ματιά αυτή έγινε αρκετά γρήγορα αποδεκτή από τους Γερμανούς και τους άλλους Ευρωπαίους ιστορικούς του ακαδημαϊκού κατεστημένου. Ολη η μεγάλη πρόοδος στη μελέτη του αρχαίου ελληνικού κόσμου που συ-

και νεοελληνική συνείδηση

ντελέστηκε για περισσότερο από έναν αιώνα, ήταν αποτέλεσμα αυτής ακριβώς της αυστηρώς ιστορικής προσέγγισης των αρχαίων Ελλήνων.

Η ιστορική θεώρηση της ελληνικής αρχαιότητας έγινε δεκτή από τη νεοελληνική διανόηση με μεγάλες επιφυλάξεις. Όπως ήταν φανερό, σιδήποτε υπογράμμιζε την απόσταση που χώριζε τους απογόνους από τους προγόνους δεν υπηρετούσε την εθνική υπόθεση. Για τους Νεοέλληνες, οι αρχαίοι δεν ήταν απλώς πρεσβύτεροι αδελφοί, τιμής ένεκεν, αλλά αδελφοί εξ αίματος. Έτσι η αρχαία ελληνική ιστορία, όπως άρχισε να διδάσκεται διεθνώς θεωρήθηκε από πολλούς Νεοέλληνες εχθρικό πεδίο.

Είναι σαφές ότι, καθώς οι αρχαίοι Έλληνες συγγραφείς άρχισαν σιγά σιγά να εκδίδονται για λογαριασμό των Νεοελλήνων, οι μεγάλοι ιστορικοί παρέμειναν στα αζήτητα. Το εκδοτικό πρόγραμμα του Κοραή δεν περιλαμβάνει ούτε έναν ιστορικό με

την ιδιότητα του ιστορικού. Η αδιαφορία αυτή εκφράστηκε ακόμα και προς τον Ηρόδοτο, που περιέγραφε περιληπτικές νίκες των Ελλήνων κατά των Περσών, και θα μπορούσε να δώσει παραδείγματα για τους αγώνες εναντίον των Οθωμανών. Ο Ξενοφών διαβαζόταν για τα ηθικά και φιλοσοφικά του διδάγματα. Ο Αρριανός, ως ιστορικός του Αλεξάνδρου, αγνοήθηκε. Ο ιστορικός της ρωμαϊκής κατάκτησης, ο Πολύβιος, περιφρονήθηκε. Οι ιστορικοί των ρωμαϊκών χρόνων, όπως ο δημοφιλής κατά την οθωμανική περίοδο Ηρωδιανός, ξεχάστηκαν. Αλλά και όταν, με μεγάλη καθυστέρηση, ο Ηρόδοτος και ο Θουκυδίδης άρχισαν να κάνουν δειλά την εμφάνισή τους στη νεοελληνική παιδεία σε συνθήκες ελευθερίας, διδάχτηκαν, πρωτίστως, για το ύφος και τη γλώσσα τους.

Στο βαθμό που μια ιστορική παιδεία ήταν απαραίτητη, αυτή συνέχιζε να παρέχεται είτε από παγκόσμιες ιστορίες, όπως δίδασκαν οι δάσκαλοι του Διαφωτισμού, είτε από ελληνικές ιστορίες μιας πολύ μακράς διάρκειας, που ένωναν το ένδοξο παρελθόν με το φιλόδοξο παρόν. Η σκέψη αυτή άρχισε να δουλεύεται στο μυαλό ορισμένων Νεοελλήνων πολύ πριν από τον Παπαρρηγόπουλο. Όταν μετά τα γερμανικά και τα γαλλικά, το εκλαϊκευτικό και δημοφιλές σύγγραμμα του Oliver Goldsmith (1730-1774) για την αρχαία ελληνική ιστορία μεταφράστηκε, με κάποια καθυστέρηση, και στα ελληνικά το 1806, προσφέρ-

θηκε με συμπληρώσεις, που παρακολουθούσαν τις τύχες των Ελλήνων, από το θάνατο Αλεξάνδρου έως την άλωση της Κωνσταντινούπολης. Το έργο του μεγάλου Γκρόουτ, που από τη φύση του δεν σήκωνε μια τέτοια προσθήκη, δεν μεταφράστηκε ποτέ - μολονότι τόσο ο Παπαρρηγόπουλος όσο και άλλοι νεοέλληνες ιστορικοί το μελέτησαν με προσοχή και το χρησιμοποίησαν.

Ήδη από το 1830 άρχισαν συστηματικές προσπάθειες από ορισμένους ξένους μελετητές να καταγραφεί η ιστορία των Ελλήνων από την έλευση των Ρωμαίων έως τη σύγχρονη εποχή. Στο πνεύμα αυτό, ο Βρετανός φιλέλληνας

George Finlay (1799-1875), που είχε πάρει με τον αδελφό του μέρος στον αγώνα για την ανεξαρτησία, κατέστρωσε ένα φιλόδοξο σχέδιο μιας συστηματικής καταγραφής της ελληνικής ιστορίας. Οι προ-

σπάθειες πάντως αυτές δεν επεδίωκαν να αποκαταστήσουν τη δόξα των Ελλήνων σε όλη τη μακρά διάρκεια των διαδοχικών κατακτήσεων, αλλά απλώς να συνδέσουν το παρελθόν με το παρόν.

Κ. Παπαρρηγόπουλος

Η ιστορία των αρχαίων Ελλήνων αποκαταστάθηκε στη νεοελληνική συνείδηση με τον Παπαρρηγόπουλο (1815-1891), που της απέδωσε περίοπτη θέση στην Ιστορία του ελληνικού έθνους. Ως λαμπρό τμήμα μιας μακράς πορείας, η ιστορία αυτή δεν είχε ούτε σαφή αρχή ούτε τέλος. Σε αντίθεση προς όσα δίδασκε ο Γκρόουτ, περιλάμβανε, σύμφωνα με τον εθνικό ιστορικό, τη μυθική εποχή και οδηγούσε κατευθείαν στον Μεσαίωνα. Η αποκατάσταση της συνέχειας είχε έτσι μια σημαντική επίπτωση. Αυτό που η διεθνής επιστημονική κοινότητα ονόμαζε και ονομάζει ιστορία της (αρχαίας) Ελλάδας δεν έγινε ποτέ σοβαρό αντικείμενο αυτοτελούς μελέτης από νεοέλληνες ιστορικούς. Ολόκληρος ο 19ος αιώνας δεν έχει να επιδείξει ούτε μία σημαντική συμβολή Νεοέλληνα στην αρχαία ελληνική ιστορία. Το εθνικό καθήκον έστρεψε τους σοβαρότερους και ικανότερους μελετητές προς το Βυζάντιο (που εξασφάλισε τη συνέχεια) και τη νεότερη εποχή (που οδήγησε στην εθνική αποκατάσταση), με την παράκαμψη της οθωμανικής περιόδου. Ο μόνος αρχαιολογικός τομέας στον

οποίο διέπρεψαν αρκετοί Νεοέλληνες, ήδη από τον 19ο αιώνα, ήταν η αρχαιολογία.

Οι ελληνικές αρχαιότητες, όπως ήταν εύλογο, συγκίνησαν ιδιαίτερα τη νεοελληνική κοινή γνώμη. Επρόκειτο για οικογενειακή κληρονομιά, την οποία το νέο ελληνικό κράτος όφειλε να προστατέψει για λογαριασμό του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Επιπλέον, και σημαντικότερο, οι ελληνικές αρχαιότητες έφερναν τους απογόνους σε άμεση επαφή με τους προγόνους. Όπως ο Σλήμαν ισχυρίστηκε ότι είδε το πρόσωπο του Αγαμέμνονα στη χρυσή μάσκα που ανακάλυψε στις Μυκήνες, έτσι και πολλοί Νεοέλληνες πίστευαν ότι σε κάθε πέτρα ακουμπούσαν τα ιερά ίχνη των προγόνων. Πλάι στους αρχαιολόγους άρχισαν να κάνουν την εμφάνισή τους και λογής λογής συλλέκτες. Μαζί με τη λαογραφία, που υπηρέτησε παρόμοιους σκοπούς, η αρχαιολογία έγινε εθνική επιστήμη. Αν η ιστορία υπογράμμιζε την απόσταση με το παρελθόν, η αρχαιολογία και η λαογραφία έτειναν να το εκμηδενίσουν.

▲ Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος (1815-1891) άρχισε να δημοσιεύει την πολυτόμη «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους» το 1860. Έργο του Βέρ. Κονιόπουλου, Σχολή Πανεπιστημίου Αθηνών.

▲ Η «αναβίωσις των Τεχνών και των Επιστημών εις την Ελλάδα υπό τον Βασιλέα Οθωνα». Τοιχογραφία πάνω από την είσοδο του Πανεπιστημίου Αθηνών. Σχεδιάστηκε από τον Βιεννέζο ζωγράφο Carl Rahl και είναι ενδεικτική του κλασικιστικού κλίματος της εποχής.

Αρχαιολατρία

Του **ΘΥΜΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΪΔΗ**

*Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/
Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών*

Ο ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΒΟΥΡΗΣ, εμπνευστής και πρώτος διευθυντής του Αστεροσκοπείου Αθηνών, επέλεξε την ηλιακή έκλειψη της 26ης Ιουνίου 1842 ως ημέρα θεμελίωσης του σπουδαιού αυτού ιδρύματος. Ο πανηγυρικός τον οποίον εκφώνησε, παρουσία του βασιλέως, της Ιεράς Συνόδου, της κυβερνήσεως, των καθηγητών του Πανεπιστημίου και πλήθος άλλων επισήμων και λαού, συνοψίζει όλες τις ιδέες των Ελλήνων λογίων της εποχής περί αρχαιότητας και επιστημών.

«Ο ήλιος», λέει ο Βούρης, «κρύπτει σήμερον τας ακτίνας του και σκοτιζεται, υπακούων εις τους νόμους του Κτίσαντος αυτών, και αναλαμβάνει αύθις το απολωλός φως, υποτασσόμενος εις τους αυτούς απαρασαλεύτους νόμους της υλικής κτίσεως. Οι νοεροί φωστήρες του κόσμου, οι ένδοξοι

πρόγονοί μας, οι φωτίζαντες το πάλαϊ την οικουμένην διά της σοφίας και των γνώσεών των, ...αυτοί λέγω οι Έλληνες μαρτυροῦσι περί των νόμων, των διοικούντων τα της νοεράς κτίσεως. Το ελληνικόν έθνος και κρατιότερον το πάλαϊ και σοφώτερον και ενδοξότερον παντός άλλου, υπέκυψεν μεν εις τον γενικόν της φύσεως νόμον, όστις απονέμει εις παν το γεννημένον την εποχήν της ακμής, παρακμής και φθοράς: υπέκειτο δε και εις άλλον ανώτερον νόμον, εις τον οποίον η Θεία Πρόνοια νυδόκνησε να καθυποβάλη τα της νοεράς κτίσεως. Ο Νόμος ούτος είναι η εκ νεκρών ανάστασις...Τοιοῦτη τις παράδοξος παλιγγενεσία ενός ολόκληρου αρχαίου έθνους, δικαίως εκπλήττει την ανθρωπότητα... Καθώς και εις άλλας επιστήμας, ούτω και εις ταύτην [την αστρονομία] οι ένδοξοι πρόγονοί μας είναι οι οδηγοί και οι διδάσκαλοι των μεταγενεστέρων. Εκ των αρχαίων ελληνικών ναμάτων εποτίσθησαν και ενταύθα αι φιλομαθείς ψυχαί των νεωτέρων... Ημείς ευρισκόμεθα ενταύθα εις τόπον καθιερωμένον εις την Αστρονομίαν, επειδή ενταύθα εις αυ-

τήν την Πνύκαν, όπου μέλλει να κτισθή της νέας Ελλάδος το πρώτον Αστεροσκοπείον, ο Μέτων είχε προ 2.200 ετών το Αστεροσκοπείον του, και εις τον ιερόν τούτον τόπον εξετέλεσε τας παρατηρήσεις του... Όσον δε δι' εμέ, άλλον τι δεν εμπορώ να κάμω, ει μη να αναπέμψω ευχάς ευχαριστήριους εις την Θεϊαν Πρόνοιαν, ήτις κατά την ανεξικνίαστον αυτής βουλήν νυδόκνησε να αναστήσῃ ως εκ τάφου το γένος των Ελλήνων, και να χαρίσῃ εις την πατρίδα μας ανεξαρτησίαν και αυτοεξουσιότητα, βασιλέα και Πανεπιστήμιον, τα οποία τρία ουράνια δώρα είναι το μόνον ασάλευτον και ακαταμάχητον εν τω κλύδωνι των καθημερινών μεταβολών και μεταμορφώσεων».

Γεννημένος το 1802 στη Βιέννη, ο Βούρης μεγάλωσε στην ελληνική παροικία της πόλης αυτής, σπούδασε φιλοσοφία, νομικά και μαθήτευσε μαθηματικά και αστρονομία στους επιστημονικούς κύκλους του πανεπιστημίου και του αστεροσκοπείου της Βιέννης. Ο λόγος του θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι αντιπροσωπεύει πλήρως το πνεύμα του ρομαντισμού και

και δυτικά πρότυπα

νεοκλασικισμού: ηρωική ανάγνωση της αρχαιότητας, ουτοπική αναβίωση της και συγκεκριμένα των επιστημών της, και τέλος, γενεαλογική ταύτιση των κατοίκων του νεοσύστατου κράτους με τους αρχαίους Έλληνες.

Στη δυτική Ευρώπη, η ιδέα ότι οι επιστήμες εκπορεύονται από την αρχαία Ελλάδα άρχισε να φθίνει από την εποχή της γένεσης της νεωτερικής επιστήμης στις αρχές του 17ου αιώνα, καθώς σταδιακά επικρατούσε στα πανεπιστήμια η νεωτερική διδασκαλία. Η ιδέα επανέρχεται με τον ρομαντισμό με άλλη μορφή, μιας ιστορικής πλέον προσέγγισης των αρχαίων επιστημών, η οποία μεταφράζεται σε εκδόσεις ιστορικών βιβλίων για την επιστήμη, γραμμένα κυρίως από μαθηματικούς και αστρονόμους, καθώς και σε κριτικές επανεκδόσεις βασικών κειμένων της αρχαίας ελληνικής επιστήμης (όπως η Μεγίστη του Κλαύδιου Πτολεμαίου από τον abée Halma).

Σε διαφορά με τη Δυτική Ευρώπη, στον νεοελληνικό χώρο η αναφορά στις αρχαίες ελληνικές επιστήμες δεν εξέλιπε σε καμία περίοδο. Μετά την

επικράτηση το 1738, της νεωτερικής επιστημονικής διδασκαλίας στο πανεπιστήμιο της Πάντοβα, όπου σπούδαζε η πλειονότητα των Ελλήνων φοιτητών και τη σταδιακή εισαγωγή αυτής της διδασκαλίας στον ελληνικό χώρο, οι πρωτεργάτες αυτής της εισαγωγής αναφέρονται σχεδόν ανελλιπώς στο χρέος της ευρωπαϊκής επιστήμης προς την αρχαία ελληνική και θέτουν στόχο την αναβίωση των επιστημών στον χώρο όπου αυτές γεννήθηκαν. Ο Ευγένιος Βούλγαρις, εκ των σπουδαιότερων εκπροσώπων της γενιάς αυτής, προσπαθεί και κάτι περισσότερο, την αναβίωση με τη μορφή της συνέχειας των αρχαίων ελληνικών μαθηματικών.

Το γεγονός της συνέχειας στην αναφορά στις αρχαίες ελληνικές επιστήμες καθιστά τον ρομαντικό εξωεπιστημονικό λόγο οικείο στους Έλληνες επιστήμονες του 19ου αι. Στους προλόγους των επιστημονικών

βιβλίων τους αναγνωρίζουμε ιδέες των προλόγων που γράφτηκαν στα μέσα του 18ου αιώνα. Ο Βενιαμίν Λέσβιος, στον πρόλογο της Γεωμετρίας Ευκλείδου Στοιχεία (1820), προσβέυει ότι η αρχή του πολιτισμού για τους

Ευρωπαίους είναι το 1453, όταν η ελληνική γλώσσα έγινε γνωστή στην Ιταλία. Ο Γοβδελάς στα Στοιχεία Αριθμητικής (1818) προτάσσει πρόλογο, ο οποίος είναι ένα μικρό εγχειρίδιο ιστορίας των μαθηματικών,

όπου αναφέρεται στην αρχαία Ελλάδα (ως τον Πάππο) και εν συνεχεία στους Αραβες και στη νεωτερική επιστήμη.

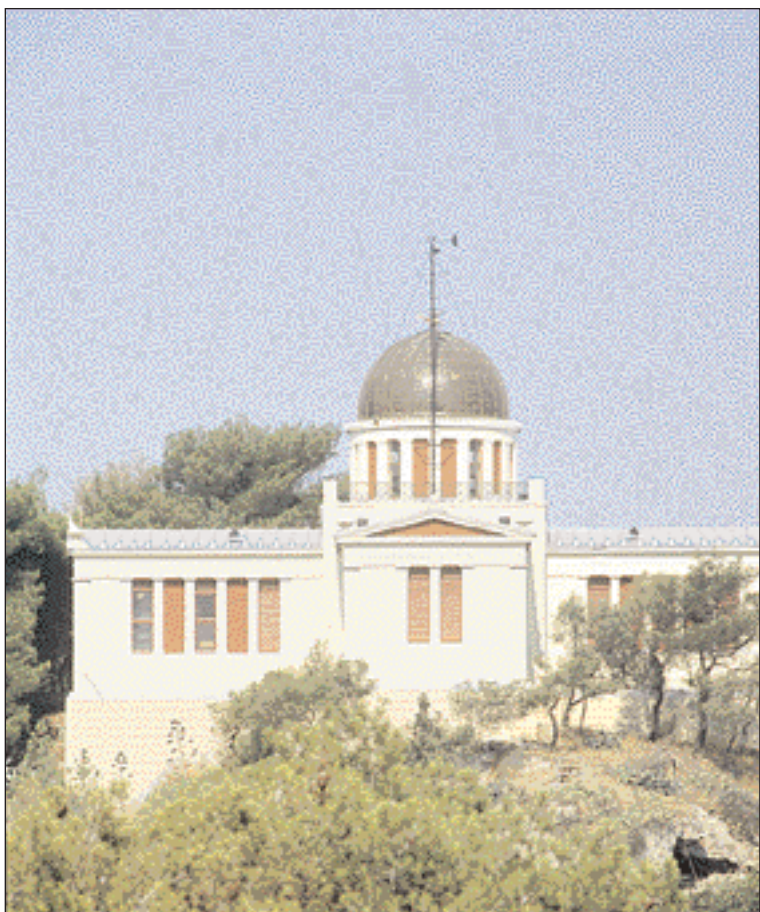
Εννοείται ότι την αναφορά στην αρχαιότητα τη βρίσκουμε και στην αρχιτεκτονική των κτιρίων που στεγάζουν τις επιστήμες. Τον νεοκλασικισμό του Πανεπιστημίου ακολουθεί το Αστεροσκοπείο, το οποίο εκτός από τη συμβολική θέση –λόφος νυμφών από όπου παρατηρούσε ο Μέ-

Η ιστορία των επιστημών στην Ελλάδα του 19ου αι.

των– σχεδιάστηκε από τον Θεόφιλο Χάνσεν ως ναός νεοκλασικός της επιστήμης. Όλες οι λεπτομέρειες έχουν προσεχτεί, από το αέτωμα της εισόδου, τις παραστάσεις σε στυλ ελληνικής αγγειογραφίας στις επιφάνειες ανάμεσα στις παραστάδες, το πολύχρωμο μαρμάρινο πλαίσιο της κυρίας εισόδου κατά το παράδειγμα των θυρών του Παρθενώνα και τους δώδεκα Ολύμπιους θεούς, που ζωγραφίστηκαν στις ισάριθμες επιφάνειες ανάμεσα στις παραστάδες στις οποίες στηρίζεται ο θόλος.

Εκτός όμως της ιδεολογίας και του συμβολισμού, της ιδέας δηλαδή ότι οι επιστήμες αναβιώνουν στη χώρα που γέννησε την επιστημονική γνώση και του αντίκτυπού της στην αρχιτεκτονική, υπήρξαν άραγε ιδιαίτερες επιρροές των αρχαίων ελληνικών επιστημών στη διδασκαλία στην Ελλάδα του 19ου αι., οι οποίες να διαφοροποιούν τη διδασκαλία αυτή από την αντίστοιχη στην ευρωπαϊκή μητρόπολη;

Το νέο ελληνικό κράτος εξ αρχής τοποθέτησε τον εαυτό του στην Ευρώπη, αντιγράφοντας τους θεσμούς των

▲ Το Αστεροσκοπείο Αθηνών. Σχεδιάστηκε από τον Θεόφιλο Χάνσεν ως νεοκλασικός ναός της επιστήμης πάνω στον λόφο των Νυμφών, απ' όπου ο Μέτων παρατηρούσε στους αρχαίους χρόνους τον ουρανό (φωτ.: Γιάννης Κανελλόπουλος).

ευρωπαϊκών κρατών και εισάγοντας την επιστημονική παιδεία τους. Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων, Πανεπιστήμιο, Σχολείο Τεχνών και Αστεροσκοπείο, οργανώθηκαν με βάση συγκεκριμένα πρότυπα ευρωπαϊκά, είτε από Έλληνες οι οποίοι σπούδασαν στην Ευρώπη είτε από ξένους. Η Σχολή Ευελπίδων οργανώθηκε από τον απόφοιτο της γαλλικής Ecole Polytechnique Πωζιέ (J.H.P.A. Pauzié). Οι πρώτοι καθηγητές των επιστημών στο Πανεπιστήμιο, ο Γ. Βούρνης, ο Α. Βενιζέλος, ο Κ. Νέγρης, ο Δ. Στρούμπος, ο Ν. Μαυροκορδάτος σπούδασαν αντιστοίχως στη Βιέννη, στη Λειψία-Βερολίνο-Χαϊδελβέργη, στο Παρίσι, στη Γενεύη-Παρίσι και στο Παρίσι, όσο για τον Ξ. Λάντερερ (Landerer) καταγόταν από το Μόναχο. Ο Βαυαρός μηχανικός Φρειδερίκος Τσέντνερ (Zentner) οργάνωσε τη Σχολή Τεχνών, το μετέπειτα Πολυτεχνείο, και ο εκ Βιέννης Βούρνης το Αστεροσκοπείο.

Τα εγχειρίδια διδασκαλίας στα Ιδρύματα

Τα εγχειρίδια διδασκαλίας των επιστημών στα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα δεν διαφοροποιούνται, σε ό,τι αφορά την ύλη τους, από τα αντίστοιχα ευρωπαϊκά, είναι άμεσα επηρεασμένα από τη διδασκαλία του τόπου σπουδών των συγγραφέων τους και πολλές φορές πρόκειται απλώς για μεταφράσεις ή συμπλήματα. Όσο για τα Γυμνάσια, τα σχολικά βιβλία μαθηματικών και φυσικής είναι σχε-

δόν μεταφράσεις από γαλλικά κυρίως ή γερμανικά (το βιβλίο για τα γαλλικά Λύκεια του Ganot υπήρξε βασική πηγή). Στην πράξη, η φραστική αρχαιολατρία δεν μεταφράζεται λοιπόν σε αυξημένη παρουσία των αρχαίων ελληνικών επιστημών στη διδασκαλία. Η ευκλείδειος γεωμετρία, που αποτελούσε τη βασική παρουσία αρχαίων ελληνικών επιστημών στα ελληνικά γυμνάσια, διδασκόταν στο ίδιο επίπεδο και στη γαλλική μέση εκπαίδευση και χωρίς ιδιαίτερη αναφορά στον Ευκλείδη, στη συνέχεια δε διδασκόταν (πρόγραμμα 1857 και 1884) η τριγωνομετρία και (πρόγραμμα 1906) αρχές παραστατικής γεωμετρίας, ακριβώς όπως στα γαλλικά σχολεία.

Η αναφορά λοιπόν στην αρχαιότητα στις επιστήμες τον 19ο αι. στην Ελλάδα, αφορά μόνο στην ιδεολογία. Ο λόγος των θετικών επιστημών του 19ου αι, σε συνέχεια αυτών του 18ου, εξυμνεί το μεγαλείο της αρχαίας ελληνικής επιστήμης, υποστηρίζει την αναβίωση των επιστημών στο χώρο γέννησής τους καθώς και τη φυλετική συνέχεια των Ελλήνων, δεν μεταφράζεται όμως σε κάποια ιδιαίτερη επιστημονική διδασκαλία. Η διδασκαλία στη μέση και ανώτατη εκπαίδευση είναι αμιγώς ευρωπαϊκή (κυρίως γαλλική ή γερμανική), τα εκπαιδευτικά ιδρύματα και το αστεροσκοπείο ιδρύθηκαν και λειτουργήσαν, όσον αφορά τις θετικές επιστήμες με αμιγώς ευρωπαϊκά πρότυπα. Η Ελλάδα, επιστημονικά, πριν ακόμα από την ίδρυση του κράτους, ανήκει στη Δύση. ✎

◀ Το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο γύρω στο 1900. Κτίστηκε χάρη στη δωρεά της Ελένης Τσοίτσα «διά να κτισθώ εις Αθήνας εν λαμπρόν Πολυτεχνείον, όπου να διδάσκονται όλα αι βάνανσαι και ωραίαι τέχναι» (φωτ.: Αρχείο Μουσείου Μπενάκη).

Αρχαιόθεμα μυθιοτορήματα στο ελληνικό κράτος

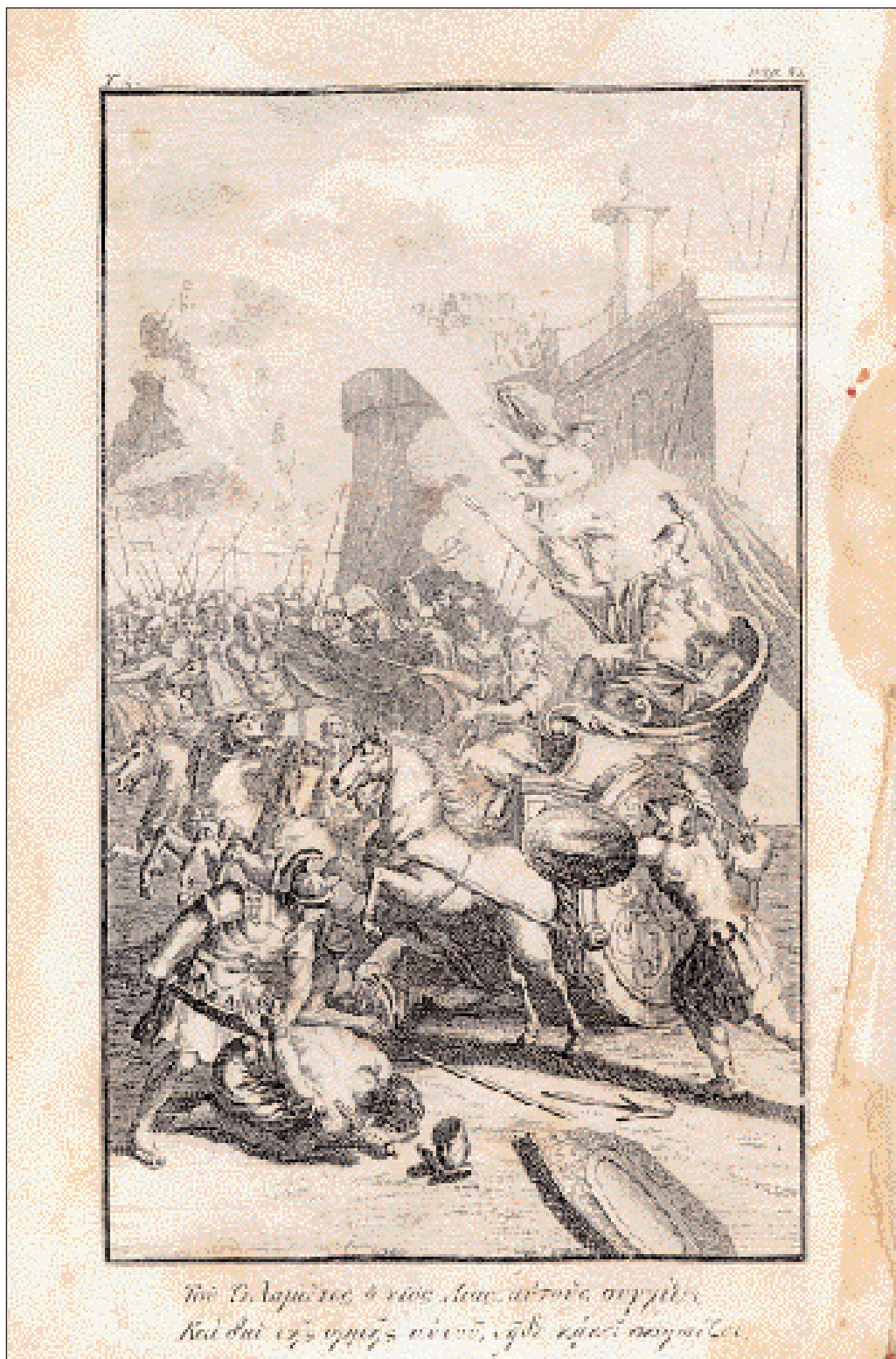
▼ Σκηνή από τον Τρωικό πόλεμο με πρωταγωνιστή τον Αίαντα. Παράσταση από τη μετάφραση της ομηρικής Ιλιάδας στα Νέα Ελληνικά από τον Γεώργιο Ρονοιάδη το 1819. Το έργο τυπώθηκε στη Βιέννη.

Τον **ΑΛΕΞΗ ΠΟΛΙΤΗ**

Καθηγητή Νεοελληνικής Φιλολογίας
στο Πανεπιστήμιο Κρήτης

ΑΝ ΟΧΙ ΑΜΕΣΩΣ με τη δημιουργία του ελεύθερου βασιλείου, πάντως αρκετά νωρίς, η πρωτότυπη πεζογραφία κάνει, όπως ξέρουμε, την εμφάνισή της. Προεπαναστατικά είχαμε μονάχα το Έρωτος αποτελέσματα· τώρα η καινούρια γενιά θα ενδιαφερθεί –παράλληλα με την ποίηση, την οποία καλλιέργησε επίμονα στα επαναστατικά χρόνια– και με την πεζογραφία, πρωτότυπη και μεταφρασμένη. Αλλά η πορεία δεν είναι ανοδικά ευθύγραμμη – τουλάχιστον σύμφωνα με τη δική μου οπτική. Πολύ σύντομα, από τις αρχές της δεκαετίας του 1840, το ενδιαφέρον για την πρωτότυπη πεζογραφία θα καταπέσει· θα καταπέσει επίσης το ενδιαφέρον για τα σημαντικά επιτεύγματα της ευρωπαϊκής πεζογραφίας, ενώ θα φουσκώνει ολοένα το κύμα των ελαφρών μεταφρασμάτων. Θα πρέπει να περιμένουμε ως τα 1880 για να ενταχθεί ξανά ο πεζός λόγος στα ενδιαφέροντα των λογοτεχνών, και να αρχίσει μια καινούρια πορεία με αφετηρία το διήγημα, ελληνόθεμο, αλλά όχι αρχαιόθεμο.

Γιατί –και εδώ βρίσκεται το κύριο σημείο όπου θέλω να επικεντρωθεί η προσοχή μας– σε όλη τη διάρκεια από τη δεκαετία του 1830 περίπου και ύστερα, ίσαμε το τέλος του αιώνα, ενόσω δηλαδή ο πεζός λόγος πορεύεται αυτήν τη με σκαμπανεβάσματα πορεία του προς την οριστική ενσωμάτωσή του στον νεοελληνικό λογοτεχνικό κορμό, η αρχαιότητα, η οποία ως θεματική ενότητα τον είχε στηρίξει αρκετά στα (λιγοστά βέβαια και δειλά) μεταφραστικά προεπαναστατικά του βήματα, τώρα υποβαθμίζεται έντονα. Αυτό μάλιστα συμβαίνει ακριβώς κατά την περίοδο που κτίζονται οι νεοκλασικές πόλεις του ελληνικού κράτους, που σταθεροποιείται η καθαρεύουσα γλώσσα, και τα αρχαιόθεμα ποιήματα ή θεατρικά έρ-

Ποιήματα του Γεωργίου Ρονοιάδη
Καὶ διὰ τῆς ἀρχαίας ἀποστολῆς ἀποστολῆς

◀ «Ο αρχαιολόγος». Έργο του Αριστειδή Οικονόμου (1860). Επηρεασμένος από έργα της βενετσιάνικης ζωγραφικής, ο πίνακας παρουσιάζει μια εντελώς φανταστική μορφή αρχαιολόγου να έχει περισσότερα κοινά με αναγεννησιακούς σοφούς παρά με σύγχρονους Έλληνες μελετητές της αρχαιότητας. Και' αυτόν τον τρόπο, ο Οικονόμος, ο οποίος πέρασε το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του στη Βιέννη, παρουσιάζει μια μορφή Έλληνα επιστήμονα άμεσα συνδεδεμένου με την ευρωπαϊκή διάνοηση (Αθήνα, Εθνική Πνακοθήκη).

γα ξεφουτρώνουν από παντού, αναρίθμητα· με δυο λόγια όταν η αρχαιότητα και η αρχαιομάθεια ως ιδεολογία κυριαρχούν απόλυτα στη νεοελληνική κοινωνία και στη λογοτεχνία. Παντού εκτός από την πεζογραφία – πρωτότυπη και μεταφρασμένη.

Η πρώτη και σημαντικότερη διαπίστωση είναι λοιπόν η αριθμητική ισχνότητα: κατά το διάστημα 1830-80 έχουμε 25 περίπου μεταφράσεις αρχαιοθεμικών αφηγηματικών κειμένων (σε ένα σύνολο μεγαλύτερο από 600), και 8 με 10 στα 132 πρωτότυπα. Η αρνητική ετούτη παρουσία γίνεται ακόμα πιο εμφανής αν από την παραγωγή περάσουμε προς τη χρήση: η μόνη στατιστικά προσεγγίσιμη πηγή που διαθέτουμε για την αναγνωσιμότητα είναι οι πωλήσεις, ακριβέστερα οι προσφορές, δηλαδή οι κατάλογοι των βιβλιοπωλείων: σ' έναν, λοιπόν, κατάλογο αθηναϊκού βιβλιοπωλείου του 1864, ανάμεσα στα 78 «μυθιστορήματα» που περιλαμβάνει, δύο μονάχα είναι αρχαιοθέμα· παρόμοιες αναλογίες συναντάμε και στους άλλους βιβλιοπωλικούς καταλόγους που έχω συμβουλευθεί.

Η δεύτερη, εξίσου ευκρινής, διαπίστωση είναι η

συχνή επανάληψη έργων και συγγραφέων, καθώς και η ισχυρή επιβίωση των επανεκδόσεων· κάτι που ενισχύει ακόμη περισσότερο την πρώτη διαπίστωση για την ισχνή παρουσία. Η τρίτη διαπίστωση βρίσκεται στην έντονη παρουσία ρωμαϊκών ή χριστιανικής υπόθεσης κειμένων, όπως Οι Μάρτυρες του Σατωβριάνδου είτε Οι τελευταίες ημέρες της Πομπηίας: με μια άλλη θεώρηση, άλλωστε, ετούτα τα βιβλία θα έπρεπε να αποκλειστούν· δεν είναι καθαυτό αρχαιοθέμα, παρά χριστιανικά. Η τέταρτη διαπίστωση θα με απασχολήσει κάπως περισσότερο· μας βοηθάει στην κατανόηση του ζητήματος.

Πόρνες και λόγιες γυναίκες

Τα λιγοστά μυθιστορήματα ή αφηγήματα που απομένουν, πρωτότυπα ή μεταφρασμένα, αν αφαιρέσουμε όσα αναφέρονται στα προβλήματα των πρώτων χριστιανών, κινούνται γύρω από μια θεματική «πόρνες και λόγιες γυναίκες»: Φρύνη, λοιπόν, Λαΐς, Λάμια, Ασπασία, αλλά και Σαπφώ, και Υπατία είναι πολλές κεντρικές ηρωίδες. Αν μάλιστα περάσουμε

και στο περιεχόμενο, το ενδιαφέρον αυτό μεγαλώνει. Λόγου χάριν, ως και ο μεταφρασμένος από τα αγγλικά Περικλής (1863), το πιο καθαρόαιμο, πιστευό, αρχαιοθέμο μυθιστόρημα, που επανεκδόθηκε αρκετές φορές στα επόμενα είκοσι χρόνια, ασχολείται στην ουσία με την Ασπασία· ακόμη περισσότερο το Δημήτριος ο Πολιορκητής του Αλέξ. Μωραϊτίδη, που αναφέρεται σχεδόν αποκλειστικά στους έρωτες του ήρωα, και πιθανότατα αντλεί από τις Εταιρικές επιστολές του Αλκίφρονα: η εταίρα Λάμια, η σύζυγος Φίλη, η περσίδα δούλη Ατοσσα, οι μεταξύ τους αντιζηλίες – φαντάζομαι πόσο θα ντρεπόταν αργότερα ο συγγραφέας γι' αυτό του το νεανικό αμάρτημα, που δεν περιλήφθηκε, βέβαια, στη συγκεντρωτική έκδοση του έργου του.

Δηλαδή, ενώ η αρχαιότητα πρόσφερε στην ποίηση θέματα υψηλά, ηθικά, μεγαλειώδη, η πεζογραφία του 19ου αιώνα επικεντρώθηκε γύρω από μία μόνο θεματική, τα ερωτικά ήθη. Τα πράγματα έχουν πολύ αλλάξει από τα προεπαναστατικά χρόνια (με τον Τηλέμαχο του Φενελόν, του Ανάχαρση του αβά Μπαρτελεμί, του Αγάθωνα του Βιλαντ)

στη θέση της μάθησης και της φιλοσοφίας έχουμε την ελαφρότητα, το παίγνιο, τον φανταστικό ερεθισμό.

Το ενδιαφέρον είναι ότι, απ' όσο μπορώ να ξέρω, ούτε η ευρωπαϊκή παραγωγή έδωσε εκείνα τα χρόνια –τα χρόνια των μεγάλων μυθιστοριογράφων– αξιομνημόνευτα αρχαιόθεμα πεζογραφήματα, έξω από τα «χριστιανικά», και, οριακά, τη Σαλαμπό του Φλομπέρ (1862, που άργησε να μεταφραστεί στη γλώσσα μας). Ωστόσο, και για την ευρωπαϊκή διάνοψη η ελληνική αρχαιότητα ήταν διαρκώς παρούσα· όμως και εκεί περιχαραινόνταν στην ποίηση. Όταν δηλαδή ξεφύγαμε από το μαγνητικό πεδίο του Διαφωτισμού, από τη λαχτάρα για μάθηση, για διδασκτισμό, και περάσαμε στην ανατρεπτική ορμή του Ρομαντισμού ή αργότερα στην κομψότητα του Παρνασσισμού ή την υποβλητικότητα του Συμβολισμού, η αρχαιότητα δεν παρουσίαζε υλικό πρόσφορο για τους μυθιστοριογράφους: αυτό το είδος, ακόμη και στα υψηλότερά του επιτεύγματα, απαιτούσε πλοκή, ίντριγκα, έντονα πάθη και γοργούς ρυθμούς. Το μεσαιωνικό παρελθόν του ταίριαζε καλύτερα, η σοβαρή μεγαλοπρέπεια της κλασικής Αθήνας, της αριστοκρατικής Σπάρτης ή και της δημοκρατικής Ρώμης μπορούσε να δώσει τροφή στην ποίηση, ή στις άλλες, τις πιο στατικές τέχνες – γλυπτική, ζωγραφική. Το δεύτερο μεταλλείο των μυθιστοριογράφων, το εθνικό ιστορικό παρελθόν, στρεφόταν για τους Ευρωπαίους γύρω από τον μεσαίωνα επίσης· και η ελληνική επιτόπια παραγωγή στάθηκε, είδαμε, πολύ αναιμική για να ανοίξει πρωτόγνωρους, δικούς της, δρόμους – της ήταν πιο εύκολο να στραφεί προς την επανάσταση του '21.

Ετσι και τα λιγοστά ευρωπαϊκά αρχαιόθεμα μυθιστορήματα είτε ακολούθησαν τον εύκολο ερεθισμό του αναγνώστη με το θέμα της γοητευτικής, ελεύθερης και καλλιεργημένης γυναίκας, είτε τον ακόμη ευκολότερο δρόμο της σχολικού τύπου διδασκαλίας –πειπωκυία επιβίωση του Διαφωτισμού– και επομένως υπηρέτηθηκαν από ανθρώπους ατάλαντους καλλιτεχνικά, πολύ συχνά φιλόλογους με παιδαγωγικά ενδιαφέροντα. Αυτά τα βιβλία διαβάστηκαν και από τους Έλληνες, αυτά μεταφράστηκαν, αλλά, έξω από τον Περικλή δεν φαίνεται να κέρδισαν το κοινό, κι ούτε χρησίμεψαν ως πρότυπα για τυχόν επίδοξους συγγραφείς.

Μεταφραστικό ενδιαφέρον

Υπάρχει, ακόμα, ένα μικρό μεταφραστικό ενδιαφέρον γύρω στα 1840, στην κρίσιμη δηλαδή εποχή που οι μεταφράσεις ευρωπαϊκών μυθιστορημάτων διολίσθαιναν από τα σοβαρά στα ελαφρά έργα· αξίζει να το εξετάσουμε. Το 1838 εκδίδεται στο Βουκουρέστι μια μετάφραση του «Των περί Χαιρέαν και Καλλιρόνη», από τον Μιχ. Χρηστίδη, τυπογράφο, επιμελητή εκδόσεων και πρώτο μεταφραστή του J.-Ch. von Schmid (του συγγραφέα της Γενοβέφας). Το σχήμα του βιβλίου είναι μικρό, το τύπωμα κομψό, η γλώσσα μια ευχάριστη δημοτική. Πέντε χρόνια αργότερα, 1843, μια παράφραση των Αιθιοπικών του Ηλιοδώρου τυπώνεται στη Σμύρνη, και πάλι σε μια ρέουσα, ευανάγνωστη δημοτική, με σύντομα, αλλά στραμμένα προς τη λογισύνη προλεγόμενα, που αντλούν βέβαια τη σοφία τους από τα αντίστοιχα του Κοραή.

Λογαριάζω πως και οι δύο αυτές μεταφράσεις προκύπτουν από εκείνη τη διαπάλη γύρω στα 1840, που ήδη υπαινιχθήκα, ανάμεσα στη σοβαρή και την ελαφρά πεζογραφία. Ωστόσο και αυτή η προσπάθεια των δύο σημαντικών εξωελλαδικών κέντρων δεν φαίνεται να πέτυχε τον στόχο της, τη δημιουργία μιας παράδοσης «ελληνικής μυθιστορίας», καθώς συνέχεια δεν υπήρξε ούτε μέσα ούτε έξω από τον ελλαδικό χώρο.

Η αρχαία κληρονομιά βαραίνει αρνητικά τους νεοέλληνες πεζογράφους

Επιπλέον, ούτε ο θεωρητικός λόγος δεν φαίνεται να πρόβαλε στους συμπατριώτες μας την αρχαιότητα ως θέμα, ως υλικό για μυθιστορηματική συγγραφή. Τα λιγοστά κείμενα που ασχολούνται με το αρχαίο μυθιστόρημα, ή το μυθιστορημα γενικότερα, λίγα είχαν να αναδείξουν: ό,τι ήταν να αποδειχθεί, η πρωτοκαθεδρία των Ελλήνων και σ' αυτό το λογοτεχνικό είδος, το είχε αποδείξει ο Κοραής στα 1804. Το ίδιο το αρχαιοελληνικό μυθιστόρημα όμως δεν μπορούσε να αποτελέσει πραγματικό πρότυπο προς μίμηση· είχε γεράσει – κι από την άλλη εκπροσωπούσε έναν κόσμο παρακμής· τους ύστερους ελληνιστικούς, τους ρωμαϊκούς και τους χριστιανικούς χρόνους. Ούτε οι μεταφράσεις του κατόρθωσαν ποτέ να προσελκύσουν αναγνώστες. Το κυριότερο, ο αρχαίος κόσμος δύσκολα προσαρμοζόταν στις απαιτήσεις του είδους· μονάχα ο ελευθέριος έρως, ένα θέμα που μήτε ο μεσαιώνας μήτε η τουρκοκρατία μήτε η σύγχρονη κοινωνία το ανεχόταν εύκολα, άφησε μια μικρή διέξοδο, που χρησιμοποιήθηκε ελάχιστα, κι από ελάχιστους συγγραφείς. Η αρχαία κληρονομιά, λοιπόν, βαραίνει αρνητικά το χέρι των νεοελλήνων πεζογράφων· καλά-καλά δεν επηχείρησαν ούτε να την αγγίξουν.

Αρχαιοελληνικά ονόματα ηρώων

Αξίζει όμως να προσέξουμε μια λεπτομέρεια: μπορεί οι νεοέλληνες συγγραφείς να μην ελκύστηκαν από την αρχαία θεματολογία, ωστόσο σε όλα περίπου τα νεοελληνικά αφηγήματα οι θετικοί ήρωες φέρουν αρχαιοελληνικά ονόματα. Λεάνδρος, Θέρσανδρος, Αλέξανδρος, Φαίδων, Κοραλία, Ευλαλία, Ανδρονίκη, Ευανθία, Κλεονίκη· μας χρειάζεται πολλή επιμονή για να εντοπίσουμε τα λιγοστά κοινά

νεοελληνικά ονόματα –ιδίως προτού η δημοτικιστική γενιά αναλάβει τα νηπία του λογοτεχνικού στίβου– την Τασώ, λόγου χάρη του Αχιλλέα Λεβέντη, ή τον Θάνο Βλέκα, και συνήθως τα νεότερα ονόματα αντιστοιχούν σε αρνητικούς ή δύσμοιρους χαρακτήρες. Και το αντίστροφο ισχύει ακόμα περισσότερο· θα ήταν αδιανόητο για έναν Έλληνα συγγραφέα να ονομάσει έναν δολοφόνο, έναν απατεώνα, ακόμα κι έναν παγαποντάκο, Λεωνίδα, Περικλή, Μιλτιάδη.

Φοβούμαι, λοιπόν, ότι αν αναζητούμε τελικό συμπέρασμα, θα καταλήξουμε σ' έναν τρομακτικά τριμμένο, αλλά ερμηνευτικά ανθεκτικό κοινό τόπο: οι θεωρητικές επικλήσεις υπέρ των πατριών ηρώων, υπέρ της αναστροφής με την αρχαία κλασική γραμματεία και τα παρόμοια, συνιστούσαν τελικά μια υπερανάπληρωση για τις συλλογικές συνειδήσεις. Εξέφραζαν στο επίπεδο του λόγου ό,τι η κοινωνία απωθούσε στην πράξη· οι Νεοέλληνες αρέσκονταν να δηλώνουν απόγονοι και συνεπείς συνεχιστές των ένδοξων προγόνων, αλλά η καθημερινότητα βρισκόταν αλλού: αν θέλαμε στρατό για να επεκτείνουμε τα στενά όρια, αν θέλαμε διοίκηση αποτελεσματική, αν χρειαζόμασταν λιμάνια και σιδηροδρόμους, η Ευρώπη αποτελούσε το πραγματικό στοίχημα.

Μας άρεσε να στολίζουμε τα φτωχικά μας με ακροκέραμα, τις προσόψεις των πλουσιόσπιτων με πύλινα αγάλματα μέσα σε βαθυκόκκινες κόγχες, να ονοματίζουμε τα παιδιά μας και τους μυθιστορηματικούς ήρωες με δοξασμένα ονόματα, αλλά ταυτόχρονα, και ιδίως σιωπηρά, αναγνωρίζαμε την ευρωπαϊκή υπεροχή – όπως και οι Τούρκοι, άλλωστε, και οι Αιγύπτιοι, και οι Ρώσοι, και άλλοι, πιο απομακρυσμένοι λαοί. Ρητές μαρτυρίες ετούτης της αποδοχής δύσκολα θα βρούμε· αυτό που θα βρούμε είναι πράξεις: τεράστια ανισότητα στο εμπορικό ισοζύγιο, μεταλλαγές στην ενδυμασία, γλωσσολαγία, σπουδές στην Ευρώπη, και, στο δικό μας πεδίο, τη λογοτεχνία, μεταφράσεις επί μεταφράσεων.

◀ Το αναγνωστήριο της Εθνικής Βιβλιοθήκης στο Λαμπρό κτίσμα του Θεόφιλου Χάνσεν. Η αρχαιότητα είναι παρούσα στο κτίριο, όχι όμως και στην ελληνική λογοτεχνία της εποχής ανέγερσής του.

Νεοκλασικισμός και

▲ Ενωματωμένο αντίγραφο των μνημείων του Ανσικράτους στην πρόσοψη της γερεμισμένης σήμερα οικίας στη συμβολή των οδών Πειραιώς και Μενάνδρου (φωτ.: Δ. Παπαδήμος, αρχείο ΕΛΙΑ).

Τον ΔΗΜΗΤΡΗ ΦΙΛΙΠΠΪΔΗ

Καθηγητή Αρχιτεκτονικής στο ΕΜΠ

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ στον 19ο αιώνα δεν χαρακτηρίζεται μόνο από μια ισχυρή ταύτιση με την αρχαιότητα, αλλά εμφανίζεται ως η μοντέρνα ενσάρκωση της ίδιας της αρχαιότητας, όπου εκείνο το «ένδοξο παρελθόν» παύει να είναι χρονικά προσδιορισμένο και πλέει ελεύθερα στον χρόνο. Αρα παύει να διαθέτει απτή χρονική διάσταση και με τη βοήθεια μιας πανίσχυρης ιδεολογικής κάλυψης –απόρροια των τότε ευρωπαϊκών τάσεων για τη σύζευξη προόδου με ουτοπικό όραμα–

κατορθώνει το ανέφικτο: τον εκσυγχρονισμό μέσω εξευρωπαϊσμού στην Ελλάδα.

Το στοιχείο αυτό βέβαια παίχτηκε σε πολλά επίπεδα. Η μετάβαση από ένα γενικευμένο και απωθημένο πρόσφατο παρελθόν (εκείνο που αργότερα θα καθοσιωθεί ως «ιερή παράδοση») σε ένα απόλυτα σύγχρονο παρόν δεν ήταν ούτε ομαλή ούτε ειρηνική. Εγινε όμως στιγμιαία –με την ιδρυτική πράξη του ελληνικού κράτους– ίσως για να ελαττωθεί, όσο ήταν δυνατό, ο πόνος. Αυτό από την πρώτη στιγμή επέβαλε την απαραίτητη διγλωσσία. Από τη μια μεριά ο παλιός κόσμος της σκλαβιάς και της ντροπής (τα βρώμικα τουρκόσπιτα) που πρέπει να κατεδαφιστούν άμεσα

για να σβηστούν από τη μνήμη μας και από την άλλη ο νέος κόσμος των «ευρωπαϊκών» σπιτιών, με άλλη εξωτερική εμφάνιση και διάταξη εσωτερικών χώρων. Αν στην πράξη παρατηρούμε συμβιβασμούς ή και σκηνογραφικές λύσεις ανάγκης (τα παλιότερα κτίσματα που μεταμφιέζονται σε μοντέρνα), η διάκριση είναι σαφής και τελεσιδική και αυτό είναι που μετράει τώρα.

Η νέα αυτή αρχιτεκτονική είναι «ελληνική» – έτσι λέγεται, έτσι χαρακτηρίζεται, και ο όρος θα επιβιώσει σε ολόκληρο τον αιώνα. Αλλωστε ο τόσο λατρεμένος όρος «νεοκλασική» αρχιτεκτονική είναι μεταγενέστερος. Ειδικά τότε δεν θα έλεγε τίποτε και για αυτό δεν επινοήθηκε. Εκείνο μά-

ελληνική αρχιτεκτονική

▲ Τμήμα της ανωδομής των προπυλαίων του Ζαπείου, τα οποία αντιγράφουν ανάλογα αρχιτεκτονήματα της αρχαιότητας (πηγή: «Νεοκλασική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα», εκδ. Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, φωτ.: Μ. Βερνάρδος).

◀ Το νεοκλασικό με τις Καρνάτιδες στην οδό Ασωμάτων 45 αποτέλεσε πηγή έμπνευσης για σημαντικούς καλλιτέχνες, οι οποίοι βρήκαν σ' αυτό μια χαρακτηριστική εικόνα ελληνικότητας (φωτ.: Δ. Παπαδήμος, αρχείο ΕΛΙΑ).

λιστα το «ελληνική αρχιτεκτονική» διαβαθμίζεται με τέτοιο τρόπο ώστε να εκφράσει διάφορους βαθμούς επίτευξης του επιθυμητού στόχου. Ετσι η φράση «επί το ελληνικότερον» είναι αρκετά συνηθισμένη για να δείξει πόσο πραγματικά ελληνικός είναι ο χαρακτήρας ενός κτιρίου. Το κριτήριο αυτό, που συνήθως λειτουργεί ως κριτήριο για δημόσια κριτική, θα παίξει σπουδαίο ρόλο, για παράδειγμα, στη διαμάχη του Στ. Κλεάνθη με τον Λ. Καυταντζόγλου για το ποιος θα αναλάβει να σχεδιάσει το Αρσάκειο (1845).

Φυσικά, οι παραπάνω αποχρώσεις αφορούν περισσότερο τα μεγάλα μνημειακά κτίρια, ορόσημα της πόλης, που τυπικά ανεγείρονται με δω-

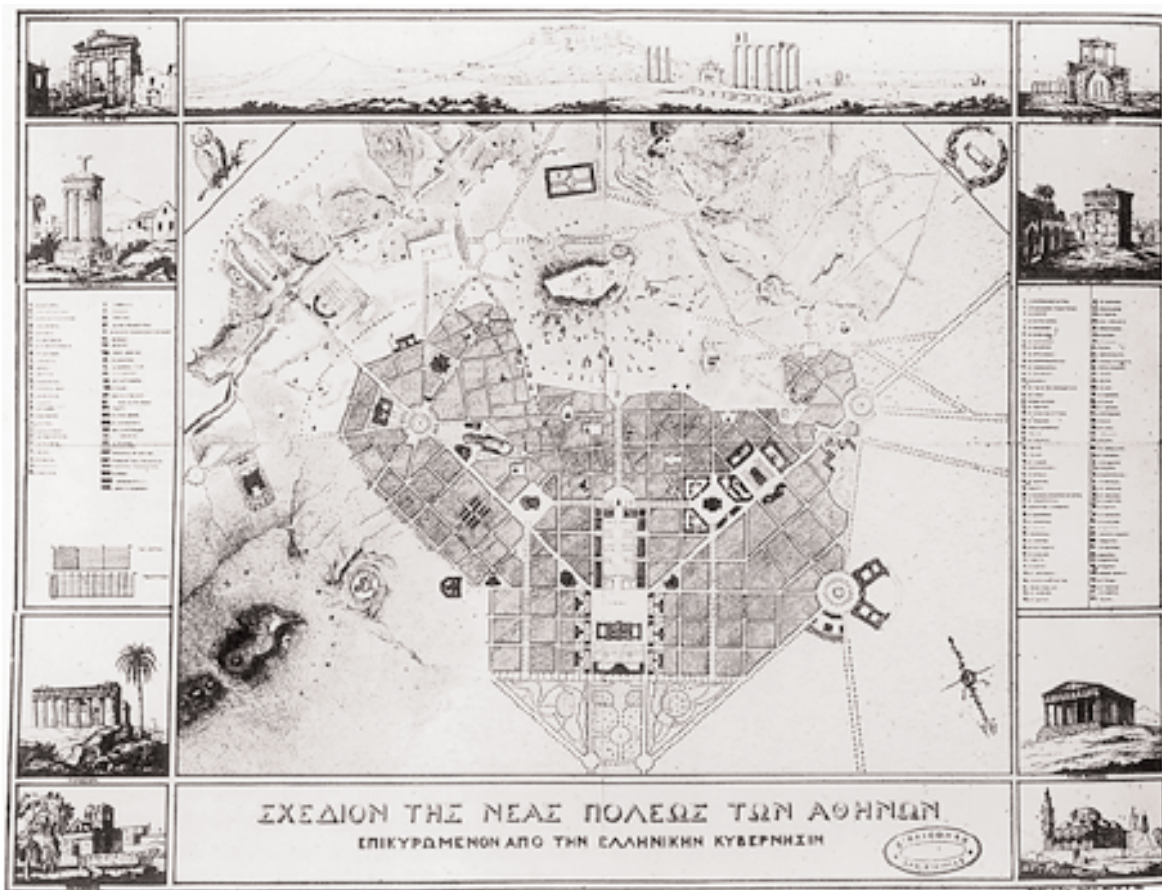
ρεές εθνικών ευεργετών, άρα έχουν εξ αρχής αναλάβει να παίξουν έναν εξαιρετικά κρίσιμο ρόλο: να είναι προπαγανδιστικές αποδείξεις της εθνικής ταυτότητας. Με αυτή τη λογική, είναι αδιανόητο για ένα τέτοιο μνημειακό κτίσμα να έχει άλλου είδους μορφή εκτός της «ελληνικής».

Τα αιώνια πρότυπα

Τα αιώνια άλλωστε πρότυπα στέκουν πάντα εκεί, ψηλά στον βράχο της Ακρόπολης, και δεν χρειάζονταν να ψάξει κανείς μακριά για να τα βρει. Μια άλλη συνθηματική φράση ήταν το να χτίζεις κάτω από την Ακρόπολη –αυτό το ρίγος της αναμέτρησης με την αξεπέραστη κορυφή ολόκλη-

ρης της ιστορίας της αρχιτεκτονικής. Με μόνη διαφορά πως εκείνη η Ακρόπολη ήταν στην πραγματικότητα, τουλάχιστον αρχικά, κυριολεκτικά θαμμένη κάτω από επάλληλα στρώματα μεταγενέστερων μεταμφιέσεων της σε οχυρωματικό έργο με όλες τις σχετικές εγκαταστάσεις φρουράς. Η αναγνώριση της υπέρτατης αξίας της σήμαινε και την αφαίρεση κάθε ιστορικού ίχνους που τη μόλυβε. Μπορεί αυτό να δημιούργησε αντιδράσεις σε όσους επέμεναν να διατηρούν μνήμες της Επανάστασης, αλλά ο κύβος είχε ήδη ριφθεί από τον Λ. φον Κλέντσε, εκπρόσωπο

Με τη βοήθεια μιας ισχυρής ιδεολογικής κάλυψης η αρχιτεκτονική εμφανίζεται ως η μοντέρνα ενσάρκωση της αρχαιότητας

◀ Το Σχέδιο των Αθηνών κατά Κλεάνθη και Σάουμπερτ που εγκρίθηκε το 1833. Σε αυτό το σχέδιο διακρίνεται η νιοή των εμινενσιών του. Δεν μπόρεσε να πραγματοποιηθεί, επειδή απαιτούσε υπέρρογκες για την εποχή και την τότε νοοτροπία δαπάνες. Ακολούθησε άλλη σειρά τροποποιήσεων και προσαρμογών, που κι αυτές με τη σειρά τους εφαρμόστηκαν περιτοιατικά.

► Λαϊκό ξενοδοχείο κάποιον Πειραιά (πηγή: «Νεοκλασική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα», εκδ. Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος).

του βασιλιά Λουδοβίκου της Βαυαρίας, που επέβαλε τις καθαυρέσεις. Ο καθαρισμός του μνημείου, ο καθαρισμός της γλώσσας, ο καθαρισμός της κοινωνίας γενικότερα – όλα αυτά συνιστούν την σύνθετη εκείνη πράξη υπέρβασης της ιστορίας που σημειώθηκε παραπάνω. Ο μοιραίος δικασμός της ψυχής –καραγκιόζης ή όπερα; φουστανέλα ή παντελόνι;– δεν θα πάψει να βασανίζει τον τόπο από τότε.

Παράλληλα με αυτό, παρατηρείται μια διάσταση ανάμεσα στο υλικό εκείνο που ποτέ δεν εγκατέλειψε το ελληνικό έδαφος (ο θησαυρός των μνημείων, τα θαμμένα αγάλματα) και στο άυλο εκείνο (οι Μούσες του Παρνασσού) που εξαναγκάστηκε να μεταναστεύσει σε αφιλόξενα κλίματα, αλλά τώρα επιστρέφει επιτέλους, για να καθαριστεί, στα πατρία εδάφη. Η επάνοδος χαιρετίζεται πανηγυρικά όπως κάθε αίσιο τέλος περιπέτειας, και το έθνος σπεύδει «ως διψώσα έλαφος» να πει από τις αθάνατες πηγές. Ειδικά για την αρχιτεκτονική, αυτό σήμαινε ότι πέρα από τα «γνηνή» μνημεία–πρότυπα του αρχαίου κάλλους υπάρχουν και εκείνα που ανεγέρθηκαν μεταγενέστερα στην Ευρώπη, ως ευγενική (αλλά πάντα ατελής) αντανάκλαση των αρχαίων παραδειγμάτων – και αυτά τα τελευταία θα πρέπει να τα υποδεχτούμε πρόθυμα αλλά με ιδιαίτερη προσοχή, γιατί μπορεί κάλλιστα να έχουν μιανθεί από ύποπτες προσιμίξεις και να μας βλάψουν. Με άλλα λόγια, δεχόμαστε απροσχημάτιστα την αρχαϊό-

► Τύπος αστικής διπλο-
κατοικίας στην οδό Αγη-
σιλάου, Μεταξουργείο
(πηγή: «Νεοκλασική αρ-
χιτεκτονική στην Ελλά-
δα», εκδ. «Μέλισσα»).

τητα αλλά εξετάζουμε κριτικά το ευρωπαϊκό παρόν πριν αφομοιωθούμε σε αυτό.

Ερνέστος Τσίλλερ

Φυσικά δεν ήταν όλοι πρόθυμοι να εφαρμόσουν τέτοιες λεπτές διακρίσεις. Ο πιο δημοφιλής, προικισμένος και απίστευτα παραγωγικός αρχιτέκτονας του αιώνα, ο Ερνέστος Τσίλλερ, μετέφερε ελεύθερα μορφές και τεχνικές στην Ελλάδα από τη σύγχρονη του Ευρώπη, χωρίς κανένα αισθητό ενδοιασμό. Το σχήμα ήταν απόλυτα λογικό: όταν «ίδια» αρχιτεκτονική χτίζεται στη Βιέννη και στην Αθήνα, έχουμε χειροπιαστή απόδειξη ότι γίναμε και εμείς επιτέλους Ευρωπαίοι. Ο Τσίλλερ βέβαια ακολουθούσε τη γραμμή που είχαν χαράξει προηγούμενοι οι ξένοι αρχιτέκτονες που αρχικά δούλεψαν στην Ελλάδα, όπως οι αδελφοί Χάνσεν. Ο Θεόφιλος Χάνσεν μάλιστα ήταν εκείνος που από τη μια μεριά ξεχνιόταν πάνω στην Ακρόπολη, αντιγράφοντας τις λεπτομέρειες των εκεί μνημείων, ενώ κατόπιν λάμπρυνε την Αθήνα και τη Βιέννη με τις πιο ισορροπημένες σύγχρονες αναγωγές τους (η Ακαδημία Αθηνών βγήκε από το ίδιο καλούπι με το Κοινοβούλιο της Βιέννης). Ήδη όμως «εκεί έξω» η αρχιτεκτονική είχε μετεξελιχθεί σε ιστορικισμό, δηλαδή εκλεκτικισμό, όπου επιτρεπόταν κανείς να δανειστεί μορφές από οποιαδήποτε περίοδο της ιστορίας, ακόμα και έξω από την Ευρώπη. Ιδιαίτερα ύποπτη ήταν η στροφή προς τα σκο-

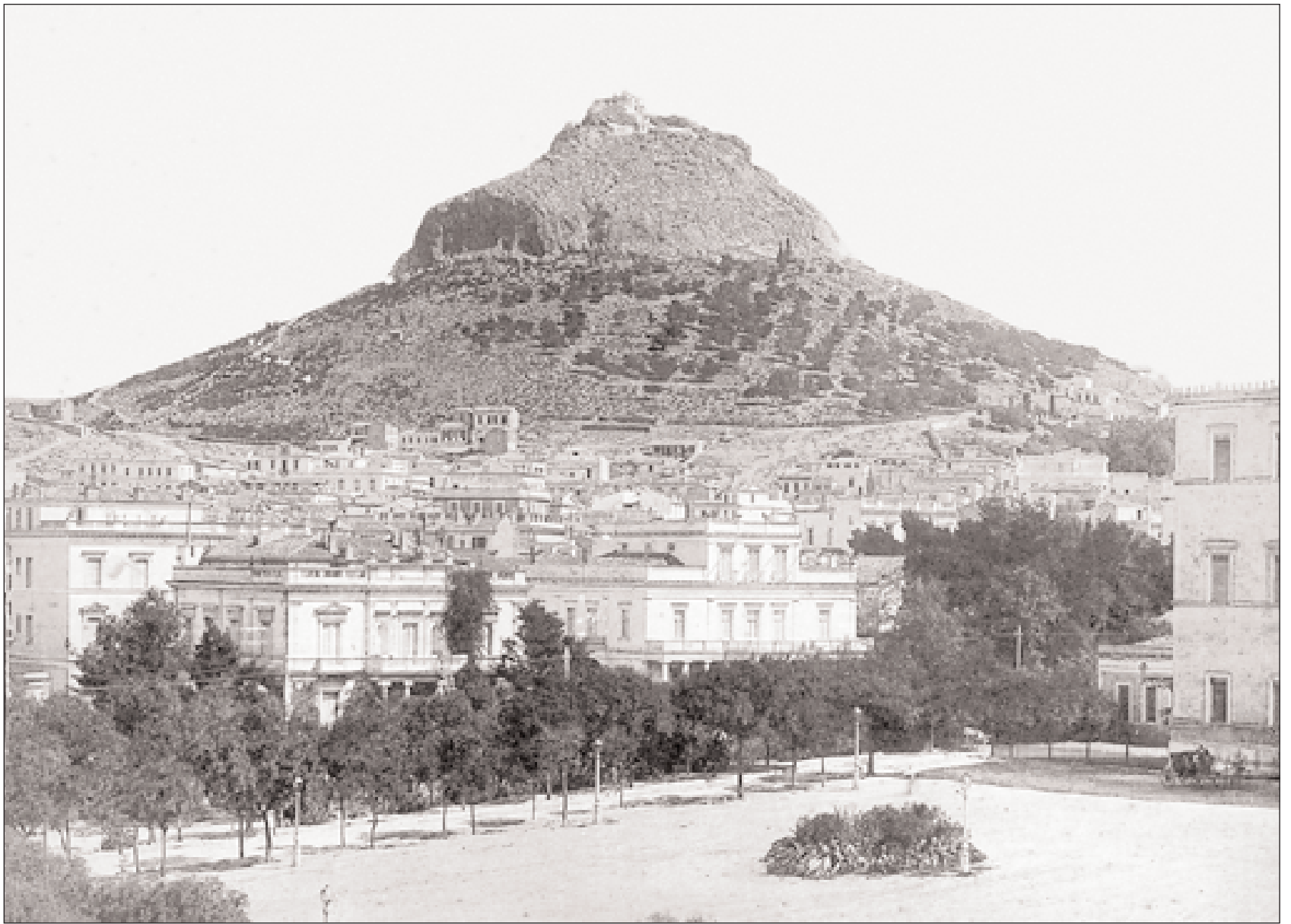
τάδια του μεσαίωνα, ακόμα και αν το Βυζάντιο αναγνωριζόταν ως δεύτερος πόλος της Μεγάλης Ιδέας. Η αντίφαση αυτή θα οδηγήσει στην πανωλεθρία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της εποχής, όταν δοκίμασε να συμβιβάσει τα ασυμβίβαστα με τη δημιουργία ενός «ελληνοβυζαντινού» ρυθμού.

Η ελληνική αρχιτεκτονική του 19ου αιώνα στην καθολικότητά της θα παίξει μοιραία αυτούς τους σύνθετους ρόλους με μεγάλο ενθουσιασμό. Γιατί δεν θα είναι τελικά μόνο τα περήφανα εκείνα μνημειακά κτίρια που θα αντανakλούν αυτή τη νέα κατάσταση πραγμάτων, αλλά όλα χωρίς καμιά εξαίρεση, ως και τα πιο ταπεινά εργατικά χαμόσπιτα, τα στριμωγμένα στα στενά της Πλάκας, του Ψυρρή, και του Μεταξουργείου, θα δανειστούν κάτι από αυτό το επίσημο ύφος, έστω με κωμική αφέλεια –

αυτή που σήμερα γοητεύει (για άλλους εννοείται λόγους) τις ευαίσθητες ψυχές. Την ίδια στιγμή, όλες οι τότε «σύγχρονες» τάσεις της διεθνούς αρχιτεκτονικής θα διχάσουν την ελληνική κοινωνία: στην ορμητική προσπάθεια ένταξης στον ευρωπαϊκό «αιώνα των φώτων» πολλοί θα αδιαφορήσουν για την περιλάλητη καθαρότητα και θα ενστερνιστούν κάθε νεωτερισμό, με την πεποίθηση ότι άμεσα ή έμμεσα κάθε τι μοντέρνο ανάγεται στη μοναδική αρχαιότητα. Έτσι εξηγείται σήμερα, για παράδειγμα, η αινιγματική αντίδραση του Καυταντζόγλου ενάντια στην καινούρια άποψη που αναγνώριζε την Αίγυπτο ως λίκνο της σύγχρονης τέχνης. Πώς ήταν δυνατό να συμβαίνει κάτι τέτοιο, όταν η απαρχή της (ευρωπαϊκής) τέχνης είναι – και θα είναι εσαεί – η Ελλάδα; Οσο παράδοξο και αν ακούγεται, το μεταφυσικό αυτό επι-

χείρημα κρατά ακόμα καλά σήμερα...

Έτσι θα προκύψει η ιδανική νεοκλασική πόλη στην Ελλάδα κάτω από το μεσογειακό φως, σε διάφορες παραλλαγές μικρότερου ή μεγαλύτερου μεγέθους, που ενθουσίαζε όλους τους τότε ξένους επισκέπτες. Ειδικά στην Αθήνα, λίγο ενδιαφέρει αν η ανάπτυξή της δεν ακολούθησε το πρώτο λαμπρό της Σχέδιο, ως λαμπρή ευρωπαϊκή πρωτεύουσα πλάι στην αρχαία πόλη, που συνέταξαν οι Κλεάνθης και Σάουμπερτ (1833). Η αρχαιότητα δεν ήταν πλέον το αποκύημα φαντασίας στα ζαλισμένα μυαλά των λογιάτων του έθνους, αλλά παλλόταν ζωντανή μπροστά μας. Το ίδιο, με ελαφρά διεστραμμένους όρους, διαπίστωναν οι δραστήριοι αρχαιοκάπηλοι που διέπρεψαν στον αιώνα. Πώς να μη συνεχίζει κανείς να πιστεύει στο θαύμα της επιβίωσης της αρχαιότητας;

▲ Η Αθήνα στην αγγή του 20ού αιώνα. Αποψη της Βασιλίσσης Σοφίας στο ύψος των Ανακτόρων (σημερινής Βουλής) (πηγή: «Νεοκλασική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα», εκδ. «Μέλισσα»).

◀ Τα νεοκλασικά της Αθήνας με φόντο την Ακρόπολη. Φωτογραφία του 1868 (πηγή: «Νεοκλασική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα», εκδ. Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος).